

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XX

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)

Prof. Muhammed TANCİ

Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT

Doç. Dr. Gültekin ORANSAY

Doç. Dr. Esat COŞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XX

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XX

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ.ANKARA-1975

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa
Muhsin BALAKBABALAR, <i>Ord. Prof, Hilmi Ziya Ülken</i>	V
Muhsin BALAKBABALAR, <i>Mehmet Karasan</i>	XXIII
Muhsin BALAKBABALAR, <i>İki Dost</i>	XXVI
<i>Prof. Muhammed B. Muhammed Tavit Et-Tancı</i>	XXVIII
<i>Dr. Ragıp İmamoğlu</i>	XXXI
<i>Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY, Arkadaşım Muhammet Tancî</i> ..	XXXIII
<i>Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, İnkârcılıktan Doğan</i> <i>Bunalımlar</i>	1
<i>Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, İslam'da Ahlâk Mese-</i> <i>lesi</i>	13
<i>Prof. Dr. Cavit SUNAR, Madde ve Ruh Hakkında Birkaç</i> <i>Söz</i>	21
<i>Prof. Dr. Şakir BERKİ, İslâm Hukukunun Ana Hatları .</i>	53
<i>Prof. Dr. Mubahat Türker KÜYEL, Değer ve Fârâbî</i>	71
<i>Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, Kur'anda İnsanın Yaratılış</i> <i>Sahnesinin Düşündürdükleri</i>	85
<i>Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler .</i>	97
<i>Doç. Dr. Süleyman ATEŞ, Kur'ân-ı Kerim'e Göre Evrim</i> <i>Teorisi</i>	127
<i>Doç. Dr. Süleyman ATEŞ, İmamiyye Şiasının Tefsir An-</i> <i>layışı</i>	147
<i>Dr. Mustafa FAYDA, El-Huzâ'î'nin Tahric'inin Neşredilme-</i> <i>yen Son Bölümü</i>	173

	Sayfa
Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslâm Ülkelerinin Yakın Tarihi</i> . . .	199
Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler</i>	219
Hüseyin AYDIN, <i>Niçin İslâm Felsefesi Vardır?</i>	249
Mustafa SABRÎ-Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Vahdet'ül-Vucud</i>	257
Prof. Dr. M. Yusuf MUSA, <i>Tâbi'ilerin Fıkıh Anlayışları</i> (Çeviren: Dr. Abdulkadir ŞENER).	275
Fauzi M. NAJJAR, <i>Fârâbi'nin Siyasi Felsefesi ve Şiilik</i> (Çeviren: Mehmet DAÇ)	293
Abdu'l-Fettâh Ebû GUDDE, <i>Halk'ı Kur'an Meselesi</i> (Çeviren Mücteba UĞUR).	307
Jean DELAY-Pierre PİCHOT, <i>Psikolojinin Tanımları. Metodları ve Komşu Disiplinlerle İlgileri</i> (Çeviren Erdoğan FIRAT).	323

HÂRİCİLİĞİN DOĞUŞUNA TESİR EDEN BAZI SEBEPLER

Dr. ETHEM RUHİ FİĞLALİ

Hız. Peygamber zamanında, bilindiği gibi, müslümanlar arasında mezheplerin doğuşunu intac edecek ihtilâfların varlığından, kolay kolay söz edilemez. O devir, Kitâb ve Sünnet'in Hız. Peygamber'in ilâhî-beşeri dirâyeti ile ikame edildiği müstesnâ bir devirdir.

Ama Hız. Peygamber'in hastahđı sırasında ortaya çıkmış ve ilk anda basit gibi görünmesine rağmen, sonraları müslümanlar arasında büyük ihtilâflara sebebiyet vererek çeşitli mezheplerin vücud bulmasına esas teşkil etmiş bazı hâdiseler vardır.

Burada, Havâric'in doğuşunda veya sonraki devirlerinde tartışma konusu edilmiş olan mes'elelerden en önemlilerine temas edilecektir:

1) İbn Abbas'tan rivayet edilen bir hadîs'e göre Hız. Peygamber, hastahđı şiddetlendiği zaman, yanında bulunan ashabına: **"Bana bir kalem ve kâğıt getirin; size bir kitap (vasiyet) yazdırayımki, benden sonra ihtilâfa, sapıklığa düşmeyesiniz"** demiştir¹. Bunun üzerine orada bulunan müslümanlar arasında ihtilâflar başgösterdi. Onlardan bir kısmı, onun bu son emrinin yerine getirilmesinde ısrar ederken, diğer bir kısmı da Hız. Peygamber'in bu sözlerinin geçirmekte olduğu hastahđın şiddetinden doğan ateşin tesiriyle söylenmiş olabileceğini, esasen Alla-h'ın Kitâb'ı ve Peygamber'in Sünnet'inin kendilerine yeteceğini söylüyordu².

1 Buhârî, *Sahih* (İst. 1315), VII, 9; Müslim, *Sahih*, Nşr.: M. Fuad Abdülbâkî (Mısır 1374-5), III, 125; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf* (Süleymaniye Ktb. Reisülküttâb Bl. Nu. 597-8), I, 135 b; Taberî, *Târih*, Nşr. De Goeje (Leiden 1879-81), I, 1806; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa* (Beirut 1928), II, 863.

2 Kitâb ve Sünnet'in kendilerine yeteceğini söyleyenlerin başında Ömer b. el-Hattâb bulunuyordu. Bk.: Buhârî, *Sahih*, VII, 9; Şiblî, *İslâm Târihi (Asr-ı Saadet)*, II, 758 vd. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Târihi*, Çev.: Neşet Çağatay (Ank. 1954), I, 36.

Aynı habere göre bu çekişmeler üzerine Hz. Peygamber'in onlara: **"Yanımdan uzaklaşın, benim yanımda tartışmak olmaz"**³ dediği ve daha sonra da onun, kendilerine Arap Yarımadası'nda hiçbir gayri müslimin oturmasına izin verilmemesi ve muhtelif kabileler tarafından gönderilen elçilerin kendi zamanında olduğu gibi hürmetle, nezaketle karşılanmaları ile üçüncüsünün de râvisi tarafından unutulmuş veya kasıtlı olarak zikredilmemiş üç vasiyette bulunduğu belirtilmektedir⁴.

Bu rivâyetlerin, daha sonraları, Ehl-i Sünnet ile Şia arasında büyük bir ihtilâf konusu olduğu bilinmektedir. Şia'ya göre, Hz. Peygamber bu vasiyetini yazdırabilseydi, Ali b. Ebî Tâlib'in kendisine halef olduğunu bildirecekti. Ehl-i Sünnet, Hz. Ömer'in görünüşü takiben Kur'an-ı Kerim'in tamamlanmasıyla yazılacak bir şeyin kalmadığını, ayrıca **"Bugün sizin dininizi tamamladım"**⁵ âyetinin buna açık bir delil olduğunu savunmuşlardır. Şia'nın bu konudaki iddialarının geçersiz olduğu hususu Havâric tarafından da ısrarla üzerinde durulan bir konudur. Zira Havâric, Şia'nin ileri sürdüğü hilâfette "vasiyet" sistemini şiddetle reddeder.⁶

2) Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanların karşılaş-tıkları en önemli ihtilâf, "imamet" konusu üzerinde olmuştur. O kadar ki, Neşvân'ul-Himyerî (573/1177) buna "günümüze kadar süren" ve "Nebî (SA)'den sonra ümmet arasında cereyan eden ilk ihtilâftır" demektedir⁷.

Resulullah, müslümanların her türlü işlerini yürütecek, yani devleti yönetecek kimseyi tayin eden açık bir söz söylemeden veya yazılı bir vasiyette bulunmadan vefat etmiştir⁸. Vefatından önceki hastalığı sırasında "halife" olacak şahsı bilmek hususunda Hz. Peygamber'in görüşüne muttali olmak arzusu belirmişti. O kadar ki, bazı sahabeler Resulullah'a başvurarak: **"Ey Allah'ın Resülü, üzerimize, tayin ettiğin**

3 Buhârî, *Sahih*, I, 37.

4 Taberî, *Tarih*, I, 1807 vd.; Şibli, *ayn. esr.* II, 759-60.

5 Mâide: V, 4.

6 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân* (British Museum Lib. Or. Nu. 2606), 79 a. Bir Zeydi olan İbn Ebi'l-Hadîd (655/1257) (Şerhu *Nehe*, I, 76) de hilâfet için Hz. Ali'ye bir vasiyette bulunmadığını söyler.

7 *el-Hûru'l-Iyn*, Thk: Kemal Mustafa (Kahire 1948), 212. Müslümanların Hz. Peygamber'den sonraki ilk ihtilâflarının imâmet hakkında olduğu Eş'arî tarafından da söylenmiştir. Bk: *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Nşr. H. Ritter (Wiesbaden 1963), 2.

8 Tâ-Hâ Huseyin, *el-Fitnetü'l-Kubrâ*, I, (Kahire 1966), s. 24.

halifen kimdir?" demişler; o da: **Üzerinize tayin ettiğim halifem Allah-
dır**" şeklinde cevap vermişti⁹.

Fakat buna rağmen Hz. Peygamber'in vefatları üzerine şaşkınlığa düşen ashab, ne yapacağını şaşırarak, kendi kendilerine ümmetin başına geçecek halifeyi aramaya koyulmuştu. Meselâ, Hz. Ömer gibi seçkin bir sahabe dahî telâşa düşmüş ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'a gelerek: "Uzat elini, sana bey'at edeyim; çünkü sen, Resulullah'ın dili ile, bu ümmetin emînisin" demiştir.¹⁰

Durum ne olursa olsun hilâfet hakkında herhangi bir vasiyette bulunmayan Hz. Peygamber'in vefatını takiben Ensâr, İslâm târihinde "Sakîfetu Benî Sâide" şeklinde meşhur olan Sâide oğullarının gölgesi-
nde toplanarak: "Biz Muhammed (SA), den sonra bu makama, Sa'd b. Ubâde'yi geçirmek istiyoruz" demişler ve onu aday göstermişlerdi. Sa'd b. Ubâde, yaşlı ve hasta olmasına rağmen, hilâfetin Evs ve Hazrec olmak üzere Ensâr'da bulunmasını arzu ettiğinden bu teklifi kabul etti. Nitekim Sa'd, söylediği hutbesinde, Ensâr'ın İslâmiyeti ilk önce kabul etmek ve korumakla fazilet kazandığını ve Kureyşlilerin Hz. Peygamber'e eziyetler ettiğini uzun boylu anlattıktan sonra: "Emîrlik başkalarının değil, yalnız sizin hakkınızdır; siz idâreye kendi başınıza geçiniz" diye sözünü bitirdi¹¹.

Sa'd b. Ubâde'nin konuşmasından öyle anlaşılıyor ki, Ensâr bu işe Hz. Peygamber'in vefatından önce de hazırlanıyordu. Çünkü kendilerini "vezirler" olarak görüyor ve Medîne kendi şehirleri olduğu için, bu işe sâhip çıkmakta hakları bulunduğuna inanıyorlardı.

Maamafih Ensâr, Sa'd'ın sözlerini tasvîb etmekle beraber, içlerinden bazıları Muhâcirlerin bu durumu kabul etmeyeceklerini tahminle, Muhâcirler bize, "biz Kureyş'ten olan Muhâcirleriz, Resulullah'ın ilk ashabıyız, biz onun kavmi ve akrabalarıyız, o öldükten sonra niçin ve ne hakla emirlik için bizimle çekişiyorsunuz?" derlerse ne cevap veririz, dediler. Ensâr'dan bir kısmı da, "mademki tek başımıza bizi reddediyorsunuz, o halde Kureyş'ten bir emîr, Ensâr'dan da bir emîr olsun,

9 Kalhâtî, *Keşf*, 79 a. Bu hadis, gerek hadis külliyâtında bulunmadığı gerek hadis uydurmanın doğru olmadığı şeklindeki ilk Hâricilerin davranış ve görüşlerine aykırı olduğu için asılsız görünmektedir.

10 Belâzuri, *Ensâb*, I, 139 b.

11 Taberî, *Târih*, I, 1837-8.

başka şekli kabul etmeyiz” cevabını veririz deyince, Sa’d b. Ubâde: “Bu ilk zaafıdır” dedi¹².

Hız. Ömer, Ensâr’ın bu toplantısını öğrenince Hız. Ebû Bekir’e gelerek durumu bildirir ve her ikisi sür’atle toplantı yerine gelirler. Burada bir konuşma yapan Hız. Ebû Bekir, özet olarak, Putperestliğin Araplarca benimsendiği için atalarının dinini bırakmanın onlara zor geldiğini; Resulullah’ın kavminden olan ilk Muhâcirlerin ona imân ettiklerini ve maddî-mânevi yardımlarda bulduklarını; onunla birlikte kavminin şiddetli ezâ ve cefâlarına dayandıklarını; kendileriyle alay edilmesine aldırış etmediklerini; düşmanları sayıca çok, kendileri ise az olduğu halde eziyetlere tahammül edip korkmadıklarını; yeryüzünde Allah’a ilk ibâdet edenlerin Muhâcirler olduğuna ve Hız. Peygamber’in dostları, akraba ve kavmi oldukları için “emîrlik”in onların hakkı olduğunu; bu konuda kendileriyle ancak zâlimlerin mücâdele edeceğini; oysa Ensâr’ın meziyet ve faziletlerinin, İslâmiyete olan hizmetlerinin inkâr edilemeyeceğini; ilk Muhâcirlerden sonra Ensâr derecesinde şeref sâhibi kimse bulunmadığını belirttikten sonra, “bizler emîr, sizler vezirlersiniz; sizden başkası ile istişârelerde bulunulmaz, sizin muvafakatınız alınmadan kararlar verilmez” diyerek sözünü bitirdi¹³.

Hız. Ebû Bekir’den sonra söz alan Hubab b. el-Munzir, Ensâr’a hitaben: “Mademki işittiğiniz söz ve fikirden başkasını kabule yanaşmıyorlar, o halde onlardan bir emîr, bizden bir emîr seçilsin” dedi¹⁴. Hız. Ömer’in bu sözlere verdiği cevap, bu konudaki ihtilâfı çözen ve Ensâr’a tesir eden bir cevap olmuştur: “Boşuna uğraşmayın, iki kişi bir arada ve aynı zamanda hükümet edemezler. Allah’a and olsun ki Araplar, sizden bir emîr kabul etmezler; çünkü Peygamberleri sizin kabilenizden değildir. Fakat onlar, içinden nübüvvetin çıktığı kabilenin emîrliğini kabul ederler. Araplara karşı bizim ileri süreceğimiz kuvvetli ve doğruluğu apaçık olan delilimiz de, Hız. Peygamber’in Kureyş’ten olmasıdır . . .¹⁵

Hubab b. el-Munzir’in yeniden karşı koyması bir fayda sağlamadı. Zira bu defa Ensâr’dan olan Beşîr b. Sa’d kalkarak: “Muhammed (SA) Kureyştendir, emîrlik herkesten çok onların hakkıdır”¹⁶ deyince Ensâr

12 Taberî, *Târih*, I, 1838-9.

13 Taberî, *Târih*, I, 1839-40.

14 Taberî, *Târih*, I, 1841.

15 Taberî, *Târih*, I, 1841.

16 Taberî, *Târih*, I, 1842.

da râzı oldu ve Hz. Ebû Bekir'in: "İşte Ömer, İşte Ebû Ubeyde, hangisine isterseniz ona bey'at ediniz" sözüne onlar, "Allah'a and olsun ki sen sağ iken bu vazifeyi üzerimize alamıyacağımızı te'yîd eyleriz; çünkü sen Muhâcirlerin en meziyetlisi, Mağara'da bulunan iki kişiden biri ve namazda Resulullah'ın halifesisin.. Resulullah seni dîn için imam seçmiştir¹⁷. Uzat elini, sana bey'at edeceğiz," diyerek yürüdüler. Ensâr'dan Beşîr b. Sa'd, onlardan önce yetişerek bey'at etti. Diğerleri de sırayla bey'at ettiler. Böylece hilâfet mes'elesi halledilmiş oldu¹⁸.

Ancak burada dikkatlerimizden uzak tutmamamız icâb eden bir husus vardır: Ensâr, son derece ciddî ve kesin ifadelerle "hilâfet" in kendilerinde olmasını isterken, nasıl oluyor da birden bu kararlarından vazgeçebiliyor?

Bilindiği gibi Ensâr, Evs ve Hazrec'den ibaret iki büyük kabileden müteşekkildir ve bu iki büyük kabile arasında tâ Câhiliye devrine kadar uzanan bir düşmanlık vardır. Gerçi İslâmiyet bu düşmanlığı ortadan kaldırmıştır. Ama Evsliler, kendilerinden olan Beşîr b. Sa'd'ın sözlerini ve Kureyşlilerin iddialarını, Hazreclilerin namzet gösterdikleri Sa'd b. Ubâde'nin emirliğe getirilmek istendiğini görünce, "Hazrecliler bir defa emirliğe geçerlerse bu fazilet dâima onların elinde kahr; bundan bize hiç de pay ayırmazlar" düşüncesiyle ve eski kırgınlıkların tesiri altında Hz. Ebû Bekir'e bey'at ettiler. Evslilerin kabile asabiyeti ile gösterdikleri bu davranış neticesinde, azınlıkta kalan Hazrecliler, duruma boyun eğdiler. Maamafih Sa'd b. Ubâde, Hz. Ebû Bekir ölünceye kadar ona bey'at etmedi¹⁹.

Cereyan eden tartışmalara rağmen Hz. Ebû Bekir'e bey'atla kapanmış gibi görünen, halbuki daha sonraları müslümanları pek çok meşgul eden "hilâfet" hâdisesinin geçtiği "Sakifetu Benî Sâide" toplantısında, bizim açımızdan iki mühim netice ile karşılaşırız:

17 Kalhâtî, *Keşf*, 80 a.

18 Taberî, *Târih*, I, 1842 vd. Bu toplantı geniş bir şekilde Belâzurî (*Ensâb*, 140 a-142b) tarafından da verilmiştir. Ayrıca bk.: İbnü'l-Cevzî, *el Muntazam fi-Târihi'l-Umem* (Köprülü Ktb. Nu. 1172-1175), 33 a- 37 b; Kalhâtî, *Keşf*, 216 a, vd.; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, II, 2-14; Ebû Muhammed, *Kitâbu'l-Firak* (Âtîf Efendi Ktb. Nu. 1373), 11 a-14 b; *el-İmâme ve's-Siyâse* (İbn Kuteybe'ye nisbet olunur) (Kahire 1967), I, 12 vd.

19 Taberî (*Târih*, I, 1843-4), Abdullah b. Abdurrahman, Ebû Mihnef ve Hişam kanalıyla rivâyet ettiği haberde böyle diyor. Seyf ve Ubeydullah b. Saîd yoluyla gelen haberinde ise (s. 1845), Sa'd'ın da bey'at ettiğini bildiriyor.

a) Bu toplantıda, Ensâr ve Muhâcirler arasından Hz. Peygamber'e halife olacak şahıs araştırılırken, Ehl-i Sünnet kaynaklarına göre, hiç kimse Resulullah'dan naklen tek hadis rivâyet etmemiştir²⁰. Hilâfet makamına kimin geçeceğine dair delil arandığı ve buna şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir anda, bir nass veya işaretin bulunmaması²¹, bu konuda Hz. Peygamber'in Ensâr ve Muhâcirler tarafından bilinen bir hadisinin mevcut olmadığına delâlet eder. Bu durumda "**İmamlar Kureyş'ten olur**"²² hadisine mezhep taraftarlığı veya kabile asabiyeti ile rivâyet olunmuş bir sözdür, demek, pek isabetsiz sayılamaz.

b) Bu târihî toplantıda her iki tarafın üzerinde birleştiği hususlar şunlardır: 1. Riyâsetin, Câhiliye devrinden itibaren Kureyş'e ait oluşu; Nübüvvetin onların içinden çıkışı ve böylece Arapların "emîrlik"i yalnızca Kureyş'e mahsus bilmeleri; 2. İslâmiyeti kabul edişteki kıdem; 3. Çıkışı sırasında bu dine mal ve canı ile hizmet . .

Görülüyor ki Hz. Ebû Bekir'in halife seçilişinde herhangi bir nass veya işaret değil, doğrudan doğruya gelişmekte olan islâm devletinin savunma ve yayılmasını gerçekleştirebilecek, birliğini ve düzenini koruyabilecek, herşeyden önce ümmete başkanlık edebilecek kabiliyette oluşu, Kureyşli olmak hasebiyle neseb bakımından etrafında saygı uyandırdığı, müslüman olmaktadır kıdemi ve Resulullah'ın en yakın arkadaşı oluşu gibi vasıflar rol oynamıştır.

Ashab da hilâfet konusunda, tartışmalar boyunca, Resulullah'dan bir delil veya işaret arama yoluna gitmemiş ve Hz. Peygamber'in, bu işi, müslümanların seçimine bıraktığı anlayışında toplanmışlardır.

Bununla birlikte o gün "Sakîfetu Benî Sâide" toplantısında, Resulullah'ın techiz ve tekfin işleriyle meşguliyetlerinden dolayı bulunamı-

20 Gerçi Eş'arî (*Makâlât*, 2) Hz. Ebû Bekir'in, "İmâmet Kureyş'tendir" hadisini delil olarak zikrettiğini söylüyorsa da, İbn Hişam, ve Taberî gibi kaynaklarda buna ve bu hadisin halife seçiminde esas delil teşkil ettiğine dair hiçbir kayıt yoktur.

21 Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Peygamber'in sağlığında müslümanların namazlarını kaldırmak üzere imam tâyin edilmesine takılarak, bunun Ebû Bekir'in halifeliğine işaret olduğunu söyleyenler bulunmuştur. Bk.: Ö. Rıza Doğrul, *İslâm Târîhi* (İst. 1935), X, 55 vd. Ancak ibâdetle ilgili bir ta'yini, dünya ve din işlerini yürütecek bir kimse için ta'yine esas olacak bir nass veya açık bir işaret saymak pek uygun görünmemektedir.

22 İbn Hanbel, *Musned* (Mısır 1313), III, 129, 183; IV, 421. Nuâym b. Hammad (*Kitâbu'l-Fiten ve'l Melâhim*, Atıf Efendi Ktb. Nu. 602) bu konuda şu hadisleri de söylüyor: "Dünyada iki kişi kalsa da bu iş Kureyş'e aittir." (V, 55 a), "Bu konuda halk Kureyş'in emrindedir. Müslimi onların müslimine, kâfiri de kâfir olanma tâbidir." (V, 60b).

yan Ehl-i Beyt ve Resullah'ın yakınları, amcası Abbas ve damadı Ali b. Ebî Tâlib, Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmemişlerdi. Taberî²³, Urve yoluyla Hz. Aişe'den naklen, Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma ile amcası Abbas'ın, Resulullah'ın bıraktığı mîras malını istemek üzere Ebû Bekir'in yanına geldiklerini, onun da Hz. Peygamber'den "Peygamberler mîras bırakmazlar"²⁴ hadîsini işittiğini ve Fedek²⁵ arazisini veremeyeceğini söylemesi üzerine Hz. Fâtıma'nın ona darıldığını ve ölünceye kadar Ebû Bekir'le konuşmadığını; Hz. Ali ve Hâşimîlerin altı ay müddetle Ebû Bekir'e bey'at etmediklerini; Hz. Fâtıma'nın vefatından sonra bey'at ettiklerini bildirir.

Ehl-i Beyt'in hilâfet konusunda farklı bir anlayışa sahib oldukları, Hz. Ali'in Hz. Ebû Bekir'e bey'at ederken söylediği şu sözlerden anlaşılmalıdır: "Bizim sana bey'at etmeyişimiz, senin faziletini inkâr ettiğimizden ve Allah'ın sana ihsan ettiği hayrı kıskandığımızdan değildir. Biz, bu vazifenin bizim hakkımız olduğunu ve sizin bunu, keyfî bir şekilde ve baskı yoluyla elimizden aldığınızı düşünüyorduk"²⁶.

Görülüyor ki, Hz. Ali'nin hissi bir alaka ile ve Resulullah'a yakın akrabalığı sebebiyle vukû bulan bey'attaki gecikmesi, başka art niyetlere dayanmamaktadır. Kaldı ki, Hz. Peygamber vefat eder etmez Ebû Sufyân (32?/652)'ın ona gelerek: "Ebû Kuhafe'nin hakkını yemesine râzî olacak mısın?" diye kışkırtmasına o, "ben aslâ bunun peşinde olmadım; bu, müslümanların işidir"²⁷ şeklinde sert bir cevap vermekle kalmamış, Ebû Sufyân'ı; "Sen bu sözlerini, ancak müslümanlar arasında fitne yaratmak maksadıyla söylüyorsun, biz Ebû Bekir'i halifelige lâyük bulduk" diyerek azarlamıştır²⁸.

Artık bu açık sözlerden sora Hz. Ali'nin davranışından gizli mânalar çıkarmak ve halifeliğin ancak Ehl-i Beyt'e ait olduğu görüşünü ve "vasiyet" gibi iddialarla, hilâfetin Hz. Ali'ye verilmesi gerektiğini sa-

23 *Târih*, I, 1825 vd.

24 İbn Mâce, *Sünen*, Nşr. F. Abdalbâkî (Mısır 1372-3), I, 81.

25 Fedek, Medine'nin kuzeyinde küçük bir Yahudi köyü idi. Hayber vak'asında burası Hz. Peygamber'e geçmişti. Onun hayâtı boyunca âilesinin ve Benî Hâşim'den muhtac olanların ihtiyaçları için bir gelir olmuştur. Hz. Ebû Bekir tarafından Hz. Fâtıma'ya verilmesi reddedilen Fedek, sonra Ömer tarafından Ehl-i Bey'te devrolunmuştu. Bk.: Yâkûtu'l Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Mısır 1323-4), VI, 342-5.

26 Taberî, *Târih*, I, 1826.

27 Belâzurî, *Ensâb*, I, 142 a; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 96/ş.

28 Taberî, *Târih*, I, 1827 vd.

vunmak²⁹ ve böylece durumu istismar etmek, kötü niyetli Şüilerin ve İslâmiyeti karıştırmak isteyenlerin işi olmaktadır.

Açıklamaya çalıştığımız şekilde çözümlenmiş olan hilâfet mes'elesi, bilhassa Hz. Osman devrinde başlayan karışıklıklardan itibaren, İslâm dünyasının uğraştığı konuların başlıcalarından biri olmuş ve hat-tâ zaman zaman devletin başına büyük işler açmıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından ilk halife Hz. Ebû Bekir'in halife seçilişine kadarki çok kısa sürede cereyan eden ictimai ve siyâsî dalgalanmalar bunlardan ibarettir.

Şia dışında kalan bütün müslümanlara göre tamamen Kitâb ve Sünnet'e uygun olan³⁰ Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfetlerini, İslâm mezhepleri târihinde oldukça önemli sayfalar dolduran Osman. b. Affan ve Ali b. Ebî Tâlib devirleri takib eder.

3) Genel olarak mezheplerin ve bilhassa Havâric'in doğuşuna sebep olan hâdiselerden biri de, üçüncü halife Osman b. Affan ve dördüncü halife Ali b. Ebî Tâlib devirlerinde müslümanlar arasında cereyan eden savaşlardır.

Söyle ki, halife Osman'ın fecî şekilde katledilmesiyle sonuçlanan olayda, katiller hakkındaki hüküm nedir? Hz. Ali ile Ümmülmü'minin Hz. Aişe, Talha ve Zubeyr arasında geçen Cemel vak'asında ve Muâviye ile yapılan Sıffin savaşında ölen ve öldürülenlerin durumu ne olacaktır? İmânın ölçüsü ve sınırı nedir? v.s. gibi sorular, müslümanlar arasında tartışılır olmuş ve bu kanlı olaylar, çeşitli fikrî cefeyanların çıkışında en büyük tesirlerden sayılmıştır.

Havâric'in doğuşunda da imamet konusu ile birlikte müslümanlar arasında geçen bu savaşlar ve ortaya çıkardığı soruların en büyük paya sâhib olduğu aşikârdır. Bu sebepten, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, bu olayları kısaca ortaya koymakta fayda görüyoruz.

Hz. Ömer (24/644), azatlı bir köle tarafından hançerlenince, vefatından evvel, halife seçimini şûrâ'ya havale etmiştir. Aşere-i Mübeşşere'nin sağ kalanları ile kendi oğlu Abdullah b. Ömer'den meydana gelen

29 İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 67'de bu vasiyet işinin uydurma olduğunu; eğer böyle birşey bulunsaydı Hz. Ali'nin bunu o zaman ileri sürmesinin gerekeceğini söyler.

30 Kahlâtî, *Keşf*, 139 b.

şûrâ³¹, uzun müzâkerelerden sonra Osman b. Affan'ın başa geçmesine karar vermiştir. Seçimde dikkat edilen husus, Allah'ın Kitâb'ına, Resulünün Sünnet'ine uymak ve kendisinden önceki iki halifenin yolundan gitme şartıdır³². Bu şartlara Hz. Ali' "gücümün ve bilgimin yettiği kadar"³³ cevabını verirken, Hz. Osman "evet" cevabını verince, şûrâ Hz. Osman'ı tercih etmiştir.

Hz. Osman'ın seçilişinde bu tereddütsüz verilmiş "evet" cevabı kadar, yaşının büyüklüğü, yaradılışının yumuşaklığı rol oynamıştır³⁴. Ashabın ve müslümanların, şiddeti dolayısıyla³⁵ ve halkın, İslâmiyetin çıkışı sırasında yapılan harplerde birçok müslümanın müşrik akrabasını öldürmüş olması sebebiyle hâlâ içlerinde yatan intikam ve kin duygusuyla Hz. Ali'ye rağbet etmediği bir gerçektir.

Şûrânın kararı ile, Mikdad b. el-Esved³⁶ gibi şeklen bey'at edenler dışında genel bey'ata mazhar olan Hz. Osman'ın hilâfeti, tarihte genel olarak ikiye ayrılır.³⁷ O kadar ki, bunlardan birinci devre (24-29/644-49), "iyi idâre", ikinci altı yıllık devre (30-35/650-5) de, "gayr-i meşrûluk ve karışıklık" ile tavsif edilir³⁸. Bu türlü bir ayrım, isyanların ve karışıklıkların ikinci devrede başlamış olması tesir etmiş görünüyor. Aslında bu devredeki karışıklıkların sebeplerini daha öncelerde aramak ve ona göre bir hükme gitmek gerekir. Çünkü seçimi sahih olan³⁹ Hz. Osman devrindeki karışıklıklarda, onun dinî mânada gayr-i meşrû idâre-

31 Şûrâ, Abdurrahman b. Avf (31/651), Osman b. Affan (35/655), Ali b. Ebi Tâlip (40/660), Zubeyr b. el-Avvâm (36/656), Talha b. Ubeydullah (36/656), Sa'd b. Ebi Vakkas (55/674)'dan ibaretti. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah ise şûrânın seçime iştirak edecek bir üyesi sıfatı ile değil, bir müşâvir olarak bulunuyordu. Bk.: Belâzurî, *Ensâb*, I, 463 b; Taberî, I, 2276-97; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih* (Paris 1899-1916), 190-4; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 91-6; Aynî, *Ikdu'l-Cumân fi-Târihi Ehl'iz-Zemân* (Veliyyüddin Efendi Ktb. Nu. 2374-96), 101 a vd.; *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 29; Kalhâtî, *Keşf*, 84 b, vd.

32 Kalhâtî, *Keşf*, 85 b.

33 Taberî, *Târih*, I, 2786.

34 İbn Abd Rabbîhi, *el-İkdu'l-Ferîd* (Kahire 1948), IV, 303.

35 Ahmed Çelebî, *et-Târihu'l-İslâmî* (Kahire 1969-70), I, 322.

36 Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyâsi ve İtikâdî Mezhepler Târihi*, Çev.: E. R. Fığalalı-O. Eskiocıoğlu (İstanbul 1970), 40. Mikdad b. el-Esved, ikinci Habeş muhacirlerindedir, Bedr'de bulunmuştur, 70 yaşında Medîne'de ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l Kubrâ*, Nşr.: E. Sachau (Leiden 1322/1940), III, 114.

34 Kalhâtî, *Keşf*, 85 a-86 a; M. Ebû, Zehra *ayn. esr.* 40; L. Della Vida, *Osman Md.*, IA, IX, 430; H.A.R.Gibb-H.J. Kramers, *Uthman, Shorter Encyclopedia of Islam* (Leiden 1953), p. 616.

38 L.D. Vida, *Osman*, IA, IX, 430; Kalhâtî, *Keşf*, 139 b.

39 Nesefî, *Tabıratu'l-Edille* (Süleymâniye Ktb. Fâtih BI. Nu. 2907), 233 b.

sinden söz etmek haksızlık ise de, Benî Haşim ve Benî Ümeyye soyları arasındaki rekabet ve ayrılıkların önemli rolü olduğu üzerinde durulabilir⁴⁰.

Cömertliği, zenginliği, yumuşak huyluluğu ve tevâzuu ile tanınmış⁴¹ Hz. Osman'ın, devrinde ortaya çıkan karışıklıklarda selefi Hz. Ömer kadar dirâyetli olamayışı⁴² ve bilhassa selefinin icraatının aksine Kureyşin ileri gelenlerini her hususta serbest bırakışı ve izinsiz dışarıya çıkmalarına aldırmayışı,⁴³ bize göre fitnenin çıkışındaki âmillerin başlıcalarından biri olarak görünmektedir.

Bu arada hoşnutsuzluğun diğer âmilleri nelerdi ve Hz. Osman'ın bunlardaki tavrı ne olmuştu? Bu hususta Philippe Hitti,⁴⁴ Osman aleyhine kıyam "Kûfe'de Ali taraftarları arasında başladı ve bilhassa Mısır'da taraftar kazandı" derken, J.Wellhausen⁴⁵ de hemen hemen aynı görüşü paylaşmaktadır. G.Levi Della Vida⁴⁶ ise, mes'eleye "iktisâdî buhrandan en çok muztarib bulunan" Irak'taki isyankâr grupların hareketi gözüyle bakmaktadır.

İslâm kaynakları, mezhep tarafgirliğinin tahrif ettikleri istisnâ edilecek olursa, meseleyi daha genel olarak Hz. Osman'ın muhalifleri tarafından ileri sürülen itirazları kaydetmek ve bunların "mazur görülebilir yanlışlar" olduğunu belirtmekle yetinmiştir.

Ehl-i Sünnet kaynaklarına göre, Osman b.Affan aleyhinde doğan cereyanın sebeplerinin başında, onun akrabasına yani Emevî âilesine gösterdiği aşırı yakınlık ve eyâlet vâililiklerine onları tâyin etmesi gelir. Tâif'e sürülmüş olan Mervan'ın babası el-Hakem b. Ebî'l-As'ı⁴⁷ Medîne'ye getirterek kendisine Beyt'ul-Mal'dan yüzbin dirhem, oğlu el-Hâris'e Medîne çarşısının "uşr"unu vermesi; Mervan b. el-Hakem'i⁴⁸ özel kâ-

40 İki soyun çekişmeleri hakkında çeşitli örnekler için bk.: Makrızî, *en-Nizâ ve't-Tehâsum fi-mâ beyne Benî Umeyyete ve Benî Hâşim*, Mısır 1937.

41 Taberî, *Târih*, I, 3054 vd.

42 M.Ebû Zehra, *ayn. esr.* 44.

43 Taberî, *Târih*, I, 3026; Çelebî, *Târih*, I, 322.

44 *Târihu'l-Arab* (Dâru'l-Keşşâf Yay. 1965), I, 235.

45 *Arap Devleti ve Sukûtu*, Çev. Fikret Işıltan (Ankara 1963), 19 vd.

46 *Osman*, İA, IX, 430.

47 Hz. Osman'ın kardeşidir. Hz. Ömer tarafından kendisine Bahreyn ili verilmiş, sonra Basra'da oturmuş ve 32/652 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*; İbn Hacer, *el-İsâbe* (Mısır 1323-25), II, 28; H. ez-Zirikî, *el-A'lâm* (Beirut 1969), II, 295.

48 Hz. Osman'ın amcasının oğludur. Onun kâtipliğini yapan Mervân, katli üzerine Muâviye'ye sığınmış ve 65/685 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakat*, V, 27 vd; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 477-8.

tibî yapması ve İbn Ebî Serh'e 49 İfrikkiye vilâyeti gelirinini "hums"unu tahsis etmesi⁵⁰, seferlere iştirak etmeyen bazı yakınlarına harb ganimetlerini dağıtırken hisse ayırması, Ehl-i Bedr'in paylarını kısması, Hz. Ömer'in tayin ettiği bazı sahabeyi valilik vazifelerinden alarak yerlerine kendi yakın akrabalarından olan Abdullah b. Âmir⁵¹, el-Velid b. 'Ukbe⁵² ve bilhassa Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi, müslümanların nefretini kazanmış olanları tayin etmesi bu yakınlığın örneklerindedir. Ayrıca onun Hac esnasında Mina'da seleflerinin aksine namazı iki yerine dört rek'at kıldırışı, mushafları yaktırarak İbn Mes'ud⁵³ ve Ubeyy b. Ka'b'ın⁵⁴ kıraatlarını yasaklayışı⁵⁵; Ehl-i Bahreyn ve 'Uman halkını, zekât malları satılıncaya kadar mal satmaktan men edişi,⁵⁶ Medine otlağını develer için verışı, kendini ve Muâviye'yi tenkid eden Ebû Zerr'il -Ğıfârî'yi⁵⁷ Rebeze'ye⁵⁸ sürmesi, Ammâr b. Yâsir'i dövdürü-

49 Hz. Osman'ın süt kardeşidir. Hicretten önce İslâmiyeti kabul etmiş ve vahy kâtipliğinde bulunmuştur. Bir keresinde âyetin sonunu söyleyince, "bana da vahy geliyor" diyerek irtidad etmiştir. Hz. Peygamber öldürtmek istemişse de, Osman'ın ısrarlı ricası üzerine göze görünmemek şartıyla affetmiştir. 59/678'de ölmüştür. Bk.Z İbnu'l Esir, *Usdu'l-Ğâbe* (Mısır 1280), III, 173; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 316 vd.

50 Muhibbuddîn et-Taberî (*er-Riyâdu'n-Nadira*, Kahire 1327, C. II, s. 137), İfrikkiye vilayetinin hums'unun Mervan'a verildiğini yazıyorsa da, Taberî (*Târih*, I, 2813) Abdullah b. Ebî Serh'e verildiğini yazar, ki doğrusu da budur.

51 Osman'ın dayısının oğludur. Onun ve Muâviye'nin Basra vâililiklerini yapmıştır. 58/677 yılında ölmüştür. Bk.: İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 191; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 60 vd.

52 el-Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt, annesi tarafından Osman'ın kardeşidir. Mekke fethinde müslüman olmuştur. Osman'ın hilâfetinde Kûfe vâlisi iken şarap içtiği için azledilmiştir. Bk.: İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, V, 90 vd.; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 637; H. ez-Zirikli, *el-A'lâm*, IX, 143.

53 Abdullah b. Mes'ud, ilk müslümanlardandır. Kur'an'ı en iyi ezberleyenlerden olup kendisinden pek çok hadis rivâyet olunmuştur. 32/652 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, III/2., 106; İbnu'l-Cevzî, *Kitabu Sıfati's-Safve* (Haydarâbâd 1355-6), I, 154; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, III, 256 vd.

54 Ubeyy b. Ka'b, Kurra'nın ileri gelenlerindedir. Akabe ve Bedr'de bulunmuştur. Tahminen 22/642 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, III/2., 59; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, I, 49; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 19.

55 Kalhâti, *Keşf*, 86 b-87 a.

56 Şemmâhi, *Kitabu's-Siyer*, (DTCF, Ktb. İsmâil Saib Bl. Nu. I. 1568), 17 b.

57 Ebû Zerrî'l-Ğıfârî, ileri gelen ahabdandır. Zühd ve takvâsi ile meşhurdur. 32/652 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 161; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, V, 186-7; İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 60.

58 Rebeze, Hicaz yolu üzerinde, Medine'ye üç günlük uzaklıkta bir yer adı. Bk.: Ya'kût, *Mu'cem*, IV, 222.

şü, Muhâcir ve Ensâr'la istişâreyi terkedişi gibi icraatı,⁵⁹ aleyhine birer delil olarak kullanılmıştır.

Hız. Osman'ın akrabalarına karşı gösterdiği yakınlık, muhtemelen şu iki husustan ileri geliyordu: Bir kere onun âilesine olan düşkünlüğü, yaradılışının icabı idiye de, bu iyi vasfı, Hız. Peygamber'in âilesi gibi Abd Menaf soyuna mensup olmakla beraber Hâşim ve Muttalib oğullarına göre daha kuvvetli, kudretli, daha zengin ve daha soylu olan Ümeyyelilerin⁶⁰, Hız. Peygamber zamanında kaybettikleri eski nüfuzlarını elde etmek hırslını kamçılammış ve Osman'ın bu iyi niyeti onlarca istismar edilmiştir. Nitekim Kûfe vâlisi Saîd b. el-As'ın, Irak bölgesi Kureyş'in çiftliğidir, demesi; Emevîlerin birçok şehirlerde halkı "savulun" diye tahkîr etmeleri⁶¹ ve bilhassa Hız. Osman'ın kâtibi Mervan'ın Medîne'yi işgal eden isyancılara ve halka hitaben yaptığı: "Ne istiyorsunuz? Niçin toplandınız? Sanki bir yağmadan mal kaçıracaktım gibi buraya toplanmışsınız... Sizler bizim hükümranlığımızı elimizden almak istiyorsunuz... Defolun buradan! Vallahi biz, hükümümüz altındakilerine mağlûb olacak cinsten adamlar değiliz!..."⁶² şeklindeki konuşması, görüşümüzü desteklemektedir.

İkinci husus da, geniş selâhiyetlerle vâlilerin elinde bulunan vilâyetlerin idâresinde ve hükümette birliği tesis etmek için, aynı âileden olanların yakınlığından faydalanmak... Hız. Osman'ın, Hız. Ömer'in varmak istediği bu gayeyi⁶³ düşünerek, akrabalarının, başkalarına göre kendisine daha çok bağılı olacaklarını düşünmüş olması çok mümkündür. Ancak selefî, şahsiyeti, kudreti ve liyâkatı ile bu işi vâlilerini muhtelif kabîle ve âilelerden seçmesine rağmen gerçekleştirmişti⁶⁴ Hız. Osman ise,

59 Hız. Osman'ın icraatı ve bunların tahlili uzunca bir liste halinde kaynaklardan toplanarak Muhibbuddin et-Taberî unvanı ile meşhur Ebû Ca'fer Ahmed (694/1294-5) tarafından verilmiştir. Bak.: *er-Riyâdu'n-Nadira fi-Menâkibi'l-'Aşere*, II, 137-152. Bu hususta ayrıca bk.: Belâzurî, *Ensâb*, I, 466 a, vd; İbn 'Abd Rabbîhi, *el-'İkd*, IV, 283-310; Taberî, *Târih*, I, 2800-2940; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab* (Beyrut 1385), II, 332 vd; *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 35-6; Makdisî, *el-Bed'*, V, 199-202.

60 Wellhausen, *Arap Devleti*, 19.

61 N.Çağatay-İ.A.Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Târîhi*, I (Ankara 1965), 7.

62 Taberî, *Târih*, I, 2975.

63 L.D. Vida, *Osman*, İA, IX, 429.

64 Selim en-Nuâymî, *Zuhûru'l-Havâric*, (Mecelletu'l Mecmai'l-'İlmiyyi'l-İrakî, XV, Bağdad 1387), 12.

birinci hususta söylediğimiz gibi, akrabalarının hırslarına kurban ve mağlûb olmuştu.

Kaynakların tetkikinde Hz. Osman aleyhindeki hoşnutsuzluğun Irak ve Mısır dışında Hicaz ve Suriye'de de yayılmasında rolü olan Abdullah b. Sebe' veya yalnızca İbn'us-Sevdâ denilen bir isimle karşılaşırız. Daha sonraları kendi adıyla anılacak bir mezhebin kurucusu olan ve Havâric'in doğuşundan önce bu mezhebde adlarına raslanılan bazı kimselerle temas eden bu şahıstan kısaca bahsedelim. Taberî'nin rivâyetine göre⁶⁵ Abdullah b. Sebe', San'alı bir yahudidir ve annesi siyâhidir. Osman zamanında müslüman olmuş, daha sonra müslüman ülkelerde sapık fikirler yaymaya başlamıştır. Önce Hicaz'da iken, sonra Basra, Kûfe ve Şam'a gitmiş, fakat burada kimseyi yoluna çevirememiştir. Şamlılar onu şehirlerinden çıkarınca Mısır'a gitmiş ve orada "ric'at" akidesini, "vasîlik" mes'elesini ve Hz. Osman'ın hilâfeti hakkı olmayarak ele geçirdiği gibi fesatları yaymıştır⁶⁶.

Şehirlerde gizlice cereyan eden bu olaylar ve etrafa sirâyet ediveren bu haberler dolayısıyla Medîneliler halife Osman'a müracaatla tahkikat yaptırmasını isterler⁶⁷. Fakat yaptırılan tahkikat hiçbir sonuç vermez. Bazı tavsiyelerde bulunan vâzilere, zecrî hareketlerden kaçınan Hz. Osman'ın cevabı bu konuda tesirli konuşmalar yapmaktan ibaret kalır.

Bu yolda girişilen faaliyetler 35/656 yılında meyvesini vermeye başlar ve "umre" bahanesiyle yola çıkan Mısırlılar, Mekke yerine Medîne'ye gelince, Hz. Osman'ın ricâsı üzerine Ali b. Ebî Tâlib, gelenlerle konuşur ve Osman b. Affan'ın faaliyetlerinin izahını yaparak şehre girmeden geri dönmelerini sağlar⁶⁸.

Fakat "gelenler ısrar etmeden dönmüşlerdir, ama şehrin durumunu ve halifenin dabranişını da yakından görmüş"⁶⁹ oldukları için, kendi-

65 Taberî, *Târih*, I, 2942-4.

66 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* (Beyrut 1385-6), III, 114, 144, vd.; İbn Ebî'l Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 560 c; Makrızî *Kitâbu'l-Hıtat* (Mısır 1324), IV, 146; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk. M. Seyyid Geylânî (Kahire 1961), I, 174.

67 Taberî, *Tarih*, I, 2943; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* Beyrut 1966, VII, 167; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 176 a vd.

68 İbn Ebî Şeybe, *el-Musanna'f* (Nûr-u Osmâniye Ktb. Nu. 1221), 171 b; en-Nâşi, *Kitâbu Usûli'n-Nihal* (Bursa-Haraççoğlu Ktb. Nu. 1309/1), 6 b; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 170.

69 Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri* (Ankara 1968), 38.

dilerini ona göre hazırlamış ve aynı yıl içinde bu defa hac niyeti ile ve üç merkezden yola çıkmışlardır.

35 yılı Şevval / 656 Nisan ayında Mısırlılar Abdurrahman b. Udeys el-Belevî, Kinâne b. Bişr el-Leysi, Sûdân b. Humran es-Sekûnî, Kuteyre b. Fulân es-Sekûnî'nin emrinde dört grup halinde altıyüz veya daha kalabalık olarak, aralarında Abdullah b. es-Sevdâ da bulunduğu halde hac için çıkarlar. Kûfeliler ve Basralılar da aynı zamanda ve aynı sayılarda yola çıkarlar⁷⁰.

Medîne'ye üç merhale mesefede konaklayan grup, Halife'nin hal' edilmesinde anlaşmış olmakla beraber, yerine getirilecek şahısta ihtilâfıdır. Mısırlılar Hz. Ali'yi, Basralılar Talha'yı, Kûfeliler de Zubeyr'i halifeliğe getirmek istiyorlardı. Ancak bu şahısların hepsi de, kendilerine yapılan teklifleri azarlayarak reddederler⁷¹.

Hz. Ali, Talha ve Zubeyr'den menfî cevap alan isyancı takımlar, yapacakları işten vaz geçmiş gibi kendi memleketlerine doğru hareket ederler. Fakat üç konaklık yoldan tekrar ve aynı zamanda, hep beraber geri dönerler ve Hz. Osman'ı çevirirler. Bu defa yine Hz. Ali, yanında halk da olduğu halde bunlarla konuşur ve son derece mânidar bir soru sorar: "Gitmişken niçin geri geldiniz ve fikrinizden caydınız?" Cevap, "yolda haberci üzerinde bizim katledilmemizi isteyen bir mektup ele geçirdik" şeklinde olunca, Hz Ali bu defa Basralı ve Kûfelilere dönerek: "Mısırlıların ne ele geçirdiklerini ve mahiyetinin ne olduğunu nasıl bildiniz?" deyince, "bize ne istersen söyle, artık bu adamın (Osman b. Affan) lüzumu yoktur" cevabını verirler⁷².

İsyancıların evini çevirmelerine rağmen, hâlâ zecrî tedbirlerden kaçınan Hz. Osman, konuşmakla onları ikna edeceği kanaatindedir. Nitekim onlara hitabeder ve hareketlerinin izahını yapar⁷³. Fakat bütün bu konuşmaları küfür ve itirazlarla karşılayan âsiler, evinin kapısı Hz.

70 Taberî, *Târih*, I, 2954-5; İbnu'l Cevzî, *el Muntazam*, 176 b.

71 Taberî, *Târih*, I, 2955-7; İbnu'l -Cevzî, *el-Muntazam*, 176 b, vd; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 174.

72 Taberî, *Târih*, I, 2958. Ele geçen mektubun, Hz. Osman'ın mührü ile mühürlenmiş ve isyancıların katlini istemekte olduğu ve fakat bu mektubun Hz. Osman tarafından yazılmadığı, kâtibi Mervan'ın kaleme aldığı hemen bütün kaynaklarda vardır. Bk.: Belâzuri, *Ensâb*, I, 478-9 a; İbn Ebî Şeybe, *Musannağ*, 171 b-172 b; Nâşî, *Usûl*, 7 a; *el-İmâme*, I, 39-40; Şemmâhî, *Siyer*, 18 b; Kalhâtî, *Keşf*, 90 a; "Aynî, *İkdu'l-Cumân*, 128 b.

73 Taberî, *Tarih*, I, 2960 vd.

Ali, Talha ve Zübeyr'in oğulları ve diğer vazifelilerce korunan Hz. Osman'ı öldürmek için komşu evin damından içeri girerler. İçlerinde Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed b. Ebî Bekir'in de bulunduğu bir grup⁷⁴ tarafından 18 Zilhicce 35/17 Haziran 656 yılında fecî şekilde katledilen Hz. Osman'la, aslında başlamış bulunan bu fitne sönmüş olmuyor, bilâkis alabildiğine körüklenmiş oluyordu.

Halife Hz. Osman'ın şehid edilmesine son derece üzülen Hz. Ali⁷⁵ ve diğer ashab, Mescid'de toplanarak yeni halife seçimine giderler. Ali b. Ebî Tâlib'e teklif edilen hilâfeti o, orada bulunan Talha ve Zübeyr'e teklif eder; fakat ısrar üzerine bey'atı kabul eder⁷⁶. Daha sonra Talha ve Zübeyr istemiyerek bey'at ettiklerini söylemişlerse de, bu ihtimal zayıftır. Çünkü Ali b. Ebî Tâlib, Mescid'de iken bu işi kabul etmelerini her ikisine de ısrarla teklif etmiş, onlar kabul etmemişlerdi⁷⁷.

Bey'attan sonra halka: "Benden öncekilere bey'at edildiği gibi bana da bey'at ettiniz . . imama istikamet, teb'asına da itaat gerekir; bu bey'at umûmîdir"⁷⁸ şeklinde bir konuşma yapan Hz. Ali'yi bekle-

74 Hz. Osman'ı şehid edenlerin kimler olduğu meselesi hayli karanlık ve tartışmalıdır. Kat'i olarak bilinen husus, onu Muhammed b. Ebî Bekir'in öldürmediğidir. Diğer taraftan öldürenin kimliğini bilmesi tabii olan karısı Nâile, gelenler yabancı olduğu için tanıyamamakta ve "bilmiyorum" demektedir. Bk.: Belâzurî, *Ensâb*, I, 483 a, vd; Taberî, *Târih*, I, 3020; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 276 vd. Buna rağmen muhtelif kaynaklar öldürenlerin isimlerini vermişlerdir. Bk.: İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, Thk. Servet Ukkâşe (Mısır 1960), 196; İbn 'Abd Rabbîhî, *el-'İkd*, IV, 286-292; Nesefî, *Tabsıra*, 235 b; Makdisî, *el-Bed'*, V, 206-7; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 198; Şemmâhî, *Siyer*, 19 a; Kalhâtî, *Keşf*, 91 a; Çağatay-Çubukçu, *Mezhepler*, I, 8.

75 Belâzurî, *Ensâb*, I, 479 b.

76 Hz. Ali'nin hilâfete getiriliş târihinde kaynaklar ihtilâflıdır. Taberî (*Târih*, I, 3066), Wellhausen (*Arap Dev.* 24), Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın şehid edildiği gün bey'at edildiğini yazıyorlarsa da İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam*, 182 b), "Hz. Osman'ın öldürülmesinin ertesi günü"; Dineverî (*el-Ahbârü't-Tval*, Thk. A. Âmir, Kahire 1960, s. 140), Nesefî (*Tabsıra*, 236 a) ve Ebû Muhammed (*el-Fırak*, 18 b), "üç gün sonra"; İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, III, 192) "beş gün sonra"; bir İbâdî yazar olan Kalhâtî (*Keşf*, 93 b) "birkaç gün sonra"; günümüz târihçilerinden Hasan İbrâhîm Hasan (*Târihu'l-İslâm*, Kahire 1964, C. I, s. 363) da "yedi gün sonra" bey'at edildiğini ileri sürmektedirler. Medîne'deki karışıklıklar gözönüne alınırsa herhalde bey'at aynı gün değil, daha sonraki bir günde olmuştur.

77 Belâzurî, *Ensâb*, I, 479; Dineverî, *el-Ahbâr*, 140; Taberî, *Tarih*, I, 3066 vd.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 182 a; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 190 vd.; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 96, za; Ebû Muhammed, *el-Fırak*, 18 b; Şemmâhî, *Siyer*, 19 b.

78 Dineverî, *el-Ahbâr*, 140. Kalhâtî, Hz. Ali'nin "Allah'm Kitâb'ı, Resulünün Sünnet'i ve Ebû Bekr ile Ömer'in davranışlarına uyması şartıyla" seçildiğini söylüyorsa da (*Keşf*, 93 a, vd.), bunun mezhep tarafgirliği ile ortaya atıldığı aşîkârdır. Çünkü şûrâ, onu, bu şartı kabul etmediği için Hz. Ömer'den sonra halifelîğe getirmemişti.

yen en önemli mesele, Hz. Osman'ın kâtillerinin cezâlandırılması idi. Ama ortada belirli bir kâtil yoktu. Sayıları 2500'ü aşan ⁷⁹, hattâ 10 bin dolaylarında bir kalabalık "Osman'ı hepimiz öldürdük" diyorlardı⁸⁰. Şehre, hattâ Halife'ye hâkim durumda bulunan âsilerle hemen başa çıkılamıyacağı açıktı. Hz. Ali'nin halka "Arapları (isyancıları) uzaklaştırınız", onlara da "geldiğiniz yerlere dönünüz" tavsiyeleri fayda vermiyordu⁸¹. Diğer taraftan Talha ve Zübeyr de kâtillerin cezâlandırılmasında ısrar ediyorlar; Ali b. Ebî Tâlib de haklı olarak "bize hükmeden bu kavimle nasıl başa çıkarım?" deyip beklemeyi ve ortalığın yatışmasını uygun görüyordu⁸².

Onu bu karara sevkeden sebeplerden biri de kendisine fiilen yalnız Medîne'de bey'at edilmiş olması, vilâyetlerin durumunun henüz aydınlanmayışı idi. Nitekim Şam vâlisi Muâviye, kendisini bey'ata dâvet için gelen elçiye red cevabı verir ve "Osman'ın kanını talep" perdesine bürüdüğü hilâfet arzusunu sonuna kadar götürmeye kararlı olduğunu zımnen ifade etmiş olur⁸³. Bu gayenin tahakkuku için faaliyete girişen Muâviye, bir taraftan Şamlıları Osman'ın kanını talebe ve ölümünden Ali b. Ebî Tâlib'in sorumlu olduğu kanaatine, dolayısıyla intikama çağırırken, bir taraftan da Mısır'ı sağlam bir şekilde idareye başlatan Ali'nin vâlisi Kays b. Sa'd'ın gözden düşmesi için asılsız söylentiler ortaya atmaya başlar ve azlinde de başarıya ulaşır⁸⁴.

Hz. Osman'ın katillerini cezâlandırma meselesinde Muâviye'nin gösterdiği bu tutum ile Mekke'de bulunan Emevî âilesi mensuplarının yanında yer aldıkları Ümmü'l-münîn Aişe ile Talha ve Zübeyr'in davranışlarının gerçek sebeplerini izah edebilmek cidden çok güçtür. Çünkü Halife Ali b. Ebî Tâlib'in, Osman b. Affan'ın kâtillerini ceza-

79 Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri* (Ankara 1965), 41.

80 Dîneverî, *el-Ahbâr*, 163. Aynı yazar (s. 171), Hz. Ali'nin ağzından "kâtillerin yirmibin olduğunu" nakleder. İbn Ebî Şeybe (*Musannaf*, 172 b, 186 b)'de "Osman'ı otuzbeş bin kişinin" öldürdüğünü söyler.

81 Taberî, *Târih*, I, 3081 vd.

82 Taberî, *Târih*, I, 3080, 3102 vd.

83 H. Lammens, *Muâviye*, İA, VIII, 439. Muâviye, Âmr b. el-Âs'a bir mektup yazarak, Hz. Ali'nin kendisini bey'ata çağırmasını, ne yapması gerektiğini sorar. O da kendisine Mısır'ı vermesine karşılık olarak, halkı hilâfetine çağırmasını v.s. gibi tavsiyelerde bulunur. Bk.: Dîneverî, *el-Ahbâr*, 157-9.

84 Taberî, *Târih*, I, 3235 vd.; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 268-76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 251-3.

landırmak istediği şüphesizdir. Ancak ortada bir değil, sayıları binleri aşan ve Medîne'ye hâkim bir isyancı grup vardır. Eğer Hz. Aîşe, Talha, Zübeyr ve Muâviye, "Osman'ın kanını talep" konusunda hakikaten samimî idilerse, niçin Halife'nin safında değil de, karşısındadırlar? Bu soruya cevap vermenin güçlüğü yanında, insan, ister istemez, bir takım rivâyetleri onlar adına değerlendirme durumuna geçmeğe mecbûr olmaktadır. Hz. Aîşe, şehîd edilmeden önce Hz. Osman hakkında "o, bu Kitab'ın hükümlerini çiğnemiş ve küfre gitmiştir"⁸⁵ derken, onun ölümünü ve Hz. Ali'ye bey'at haberini alınca "mazlum olarak öldürülmüştür"⁸⁶ demektedir. Bu sözde onun, ifk hâdisesi dolayısıyla Hz. Ali'ye kızgınlığını açık bir şekilde görmek mümkün olmaktadır⁸⁷. Talha ve Zübeyr de bey'at etmişlerken, umdukları valilik veya "hilâfette ortaklık taleplerine"⁸⁸ müsbet cevap alamamış olmaları sebebiyle bu yola gitmişlerdir kanaatine ulaşmak, yadırganmamalıdır. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi Ali b. Ebî Tâlib, Osman'ın kanından mes'ul değildir,⁸⁹ ve üstelik bey'at edilinceye kadar hiç kimse, Osman'ın katlinden dolayı onu itham etmemiştir⁹⁰.

Hâsılı ister dinî, ister dünyevî hırs ve kızgınlıklar sebebiyle olsun teşekkül eden karşı gurup, İslâm târihinde müslümanların ilk defa karşı karşıya gelmelerini sahneye koyuyordu.

Bununla beraber savaştan önce, ne Hz. Aîşe'nin ne de Hz. Ali'nin bu konuda verilmiş kat'i kararları vardı. Nitekim iki ordu Basra yakınlarında karşı karşıya geldikleri zaman Hz. Aîşe, "insanların arasında islâh için geldiklerini"⁹¹ söylüyor, Hz. Ali de onlara uyuyordu. Meselâ, Hz. Ali'nin askerlerinden biri, ona savaşa geliş sebeplerini sorduğunda o, "eğer kabul ederlerse, sulh ve sükûn üzerinde birleşmemizi istiyoruz"⁹² cevabını vermektedir.

Bu anlayış üzerine karşılıklı müzâkerelerle durum memnuniyet verici bir gelişme takibederken, 14 Cemâziyelâhir 36/9 Aralık 656 Per-

85 Kalhâtî, *Keşf*, 89 b, 95 b.

86 Taberî, *Târih*, I, 3112.

87 Wellhausen, *Arap Devleti*, 24.

88 İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 96; Ebû Muhammed, *el-Fırak*, 28 a.

89 İbn 'Abd Rabbihi, *el-'İkd*, IV, 298-305.

90 İbn Ebî Şeybe, *Musannağ*, 173 b.

91 Taberî, *Târih*, I, 3156-7; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 238.

92 Taberî, *Târih*, I, 3141-2, 3167 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 224-5.

şembe günü⁹³, taraflar ne olduğunu bilmeden birbirine girer. Birden-bire kızışan savaşta, bir tarafta Hz. Âişe'nin, karşı tarafta da Hz. Ali'nin "durunuz, Osman'ın kâtillerine lânet olsun"⁹⁴ nidâları savaşın gürültüsü içinde kaybolur gider ve neticede iyi bir harb tekniğine sahip Hz. Ali savaşı kazanır; Talha ve Zübeyr de dâhil pek çok müslüman ölür⁹⁵.

Tarihte "Cemel Vak'ası" diye meşhur olan bu savaşın sonundaki faaliyetleri bir tarafa bırakarak, bazı tarihlerde harbin başlamasından bir gün önce geçtiği söylenen gizli bir toplantıdan söz edelim:⁹⁶

Halife Ali b. Ebî Tâlib'in safında bulunan Osman b. Affan'ın katline iştirak etmiş olanlar, iki taraf arasında sulhün akdedilmesinden korkarak, gizli bir toplantı yaparlar. Bu toplantıda İlba' b. el-Heysem, Adıyy b. Hâtem, Sâlim b. Sa'lebe el-Absî, Şureyh b. Evfâ b. Dubey'a, el-Eşter ile Osman'ın katline iştirak eden birkaç kişi ve İbnu's-Sevdâ' hazır bulunurlar. Mesele, toplantıda, bütün açıklığı ile ortaya konur ve eğer bir anlaşma vukû bulacak olursa, sayılarının Medîne'de 2500 olduğunu ve orada kuvvetli olduklarını, oysa burada karşılarında beşbin kişilik bir kuvvetin bulunduğunu, dolayısıyla onların, kendilerini rahatlıkla cezâlandırabileceklerini; bunun için her iki tarafın gün doğmadan savaşa başlatılmasının en çıkar yol olduğunu karara bağlarlar. Bu karara uygun olarak gecenin karanlığında her iki tarafa da baskın şeklinde başlatılan savaş, kıyasıya sürdürülür ve bilinen neticeye gelinir.

Bize göre burada üzerinde durulması gerekli nokta, böyle bir toplantının yapıp-yapılmadığını tahkikten çok, şu veya bu sebeplerle başlatılmış bir savaşta ve daha önce Hz. Osman'a karşı girişilmiş aleyhde

93 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 236; Şemmâhî (*Siyer*, 22 b), savaşın 10 Cemâziyelevvel 36 Perşemve günü olduğunu yazıyorsa da bu, herhalde yanlış olmalıdır.

94 İbn Ebî Şeybe, *Musannağ*, 181 a; Yâ'kûbî, *Târihu'l-Yâ'kûbî* (Necf 1358), II, 158; *Taberî*, I, 3183; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 193 b.

95 Cemel vak'ası ilk ve sonraki eserlerde oldukça geniş olarak anlatılmıştır. Savaşın cereyanı, karşılıklı müzakereler, Zübeyr'in savaş meydanını Hz. Peygamber'in bir sözü hatırlatılınca pişman olup terketmek isteyişi, Hz. Âişe'nin pişmanlığın, ölü sayıları v.s. hakkında bk.: İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 208-9; *el-İmâme*, I, 51-73; Belâzurî, *Ensâb*, 173 b-180 a; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 144-154; *Taberî*, I, 3111-3233; İbn 'Abd Rabbîhi, *el-'İkd*, IV, 313-332; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 357-374; Makdisî, *el-Bed'*, V, 211-216; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 183 a-196 b; Aynî, *'İkd*, 142b-151 a; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 205-263; Şemmâhî, *Siyer*, 21 a. vd.

96 *Taberî*, I, 3163-3191; *el-Hemdâni*, *el-İklîl*, Thk. M. el-Hatîb (Kahire 1363), X, 137-8; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 192 a, vd.; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 235-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 239.

faaliyetlerde, hâdiselerin mes'ulü olarak bir şahıs veya grubun ihdâsi meselesidir. Öyle görünüyor ki, İslâm târihini hakikaten son derece üzücü sayfalarla dolduran bu hâdiselerin bir tek mes'ulü vardır: *Abdullah b. Sebe'* . . .

Eğer bu iddiayı Taberî'den başlamak üzere günümüze kadarki eserlerde değerlendirme cihetine gidersek, bir bakıma bu şahsın yaşadığı devirdeki seçkin ashâbı, bir yahudi mühtedisinin oyunağı durumuna sokmuş oluruz, ki bu gerçekten cür'etli bir davranış olur.

Diğer taraftan bu iddia, vukû bulmuş karışıklıklara adları karışan ashâbın davranışlarını mazur göstermek ve onların İbnü's-Sevdâ gibi bir bozguncunun saptırdığı cemiyette tamamen temiz, hatâsız ve masum olduklarını ortaya koymak gibi bir anlayışın eseri ise, yine de makul sayılmamak gerekir. Çünkü bu takdirde olaylara karışmış ashâbın, muhtemel veya vâki hatalarını tarihî bakımdan örtbas edip suçu bir şahıs veya birkaç şahıstan müteşekkil topluluğa yüklemek gibi şaşırıtıcı bir hareket tarzı takibedilmiş olur. Biz her iki halde de, suçun bir şahıs veya guruba yüklenmesi anlayışını kayd-i ihtiyatla reddediyor ve o devir müslümanlarının, siyâsî anlayış ne kadar değişik olursa olsun, bir şahıs veya zümrenin oyunağı olacak derecede zayıf ve kararsız olmadıkları inancını savunuyoruz. Kaldı ki bizim paylaştığımız bir görüş de,⁹⁷ ortaya çıkan ihtilâflarda İbn Sebe'nin mevcudiyetinin İbn Sa'd (230/845) ve Belâzurî (279/892) gibi mühim kaynaklarda bulunmayıp, diğer tarihlerin Seyf b. Ömer tarihiyle gelen Taberî rivâyetini nakletmiş olmaları, şeklindedir. Bu bakımdan Abdullah b. Sebe'nin, daha sonraları kendi adıyla teşekkül eden bir Şûi fırkasının görüşlerini koymuş olduğunu tereddütsüz benimsemekle beraber, onun Hz. Osman devrinde müslüman olup olmadığı, olmuşsa bile Ebû Zerr gibi, Ammâr b. Yâsir gibi gerçekten muttakî sahâbîlerin onunla yaptıkları konuşmalarında niyetini sezememiş olmalarını doğrusu kolaylıkla izah edemiyor ve bu Yahudi menşe'li şahsa "hâinlik" gibi kötü bir sıfat dâhî olsa, büyük önem atfedilmesini lüzumsuz bir gayret olarak görüyoruz.

Taberî'den naklen karışıklığın en büyük âmili olarak gösterilen İbnü's-Sevdâ olmasaydı dahî, Hz. Osman'ın yumuşak idaresinden istifade ile serbestçe dışarı çıkan ashâbın, değişik istikametlerdeki halkı kendi

97 Tâ-Hâ Hüseyin, *Fitne*, I, 132. Bize göre Abdullah b. Sebe' ve değerlendirilişi hakkında en ciddi görüşler Tâ-Hâ Hüseyin (*el-Fitnetü'l-Kubrâ*, I. Osman, ss. 131-137) tarafından ileri sürülmüştür.

görüşlerine toplayan veya halifeyi tenkid eden davranışlarıyla bir takım karışıklıkların ortaya çıkması tabii bir netice olacaktır. Nitekim oldu da . . zira cemiyet değişmiş, nizam sarsılmış ve yeni ihtiyaçlar belirmişti . .

Cemel'i takiben ölüleri bizzat gömen Hz. Ali, Basra'ya girmeden önce, ordusuna "yağmadan sakınmalarını ve kimseye dokunmalarını" emrettikten sonra, Beytu'l-Mal'deki paraları ve harp meydanında ele geçen silahları dağıtmış, kadınlar ve çocuklara esir muâmelesi yapılmayacağını bildirmiştir. Kendisine, "kanları helâl olanların, malları niçin helâl olmaz?" diye itiraz edildiyse de o, "Ümmü'l-mü'minîn'in hissesine düşmesine hanginiz râzı olursunuz?" deyince susmuşlardı⁹⁸.

*Sıffin*⁹⁹

Halife Ali b. Ebî Tâlib, Basra'yı alarak kendisine karşı harekete geçenlerin işini bitirdikten sonra, Suriye'yi kendisine karşı tam mânâsıyla hazırlamış bulunan Muâviye meselesini çözümlmek üzere hazırlıklara başladı.

Hz. Ali, Medîne'de bey'atı kabul ettiği zaman gönderdiği mektuptan sonra, Cemel savaşının sonunda da Cerîr b. Abdullah'ı, Muâviye'ye, bey'at etmesi için yeniden göndermişti¹⁰⁰. Fakat bu ve daha sonraki uzun boylu yazışmalar¹⁰¹ maalesef bir fayda sağlamadı. Muâviye, yarıdımına sığındığı Amr b. el-As'ın tavsiyelerine uyararak halkı doğrudan doğruya kendi hilâfetine çağırmaktan vazgeçip, Ali'yi Osman'ın kanından sorumlu tutmuş ve Şamlılara "eğer Ali'ye bey'at ederseniz sizi buradan çıkarır"¹⁰² diyerek kışkırtmalarını iyice artırmıştı.¹⁰³

98 *Taberî*, I, 3223-4; İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 177 b-181 a, 188 b; Dineverî, *el-Ahbâr*, 151; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 97; Kalhâtî, *Keşf*, 96 b.

99 *Sıffin*, Fırat'ın batı kıyısından pek uzakta olmayan, Rakka'nın batısında, Rakka ile Balis arasında bir yerdir. Fırat'a doğru sadece bir tek yolun geçtiği bataklık arazi ile ayrılmıştır. Hz. Ali ile Muâviye arasında geçen savaşla meşhur olmuştur. Bk.: Yakût, *Mu'cem*, V, 370.

100 Nasr b. Muzâhim el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, Thk. A.M. Hârûn (Kahire 1382), 27 vd.; Belâzurî, *Ensâb*, 182 a, vd.

101 *Taberî*, I, 3274-6; İbn 'Abd Rabbihî, *el-'İkd*, IV, 332-6.

102 Dineverî, *el-Ahbâr*, 157-9.

103 Âmr, Muâviye'ye tavsiyesinden önce, Hz. Ali'nin faaliyetlerini sayıp döktüğü ve onun Kureyş'in hayırlısı olduğunu söylediği halde, ona karşı çıkışını, Muâviye'den Mısır'ı ko-parmak için başvurulmuş bir yol olduğu zannına dayandırıyoruz. Ayrıca bk.: Minkarî, *Sıffin*, 37 vd.; Ebû Muhammed, *el-Fırak*, 23 b.

Ali b. Ebî Tâlib'in Osman'ın kanından sorumlu tutulmayacağını, çünkü onun şahsiyet ve davranışlarının buna ihtimal tanımadığını belirtmiştik. Zaten onun Muâviye konusunu çözmek için sefere çıkarken adamlarına, "onlar savaşı başlatmadıkça siz başlatmayınız"¹⁰⁴ şeklindeki ikazı ve Sıffin'e "savaşmak için değil, Muâviye ile anlaşmak üzere gelmiş"¹⁰⁵ bulunduğunu belirtmesi, bunun açık bir delilidir.

Ama Muâviye, bütün bu iyi niyetlere rağmen, fikrinde ısrar edip Ali b. Ebî Tâlib'e bey'atı reddedince,¹⁰⁶ müslümanlar, İslâm Târihinde ikinci defa karşı karşıya geldiler (36 sonu/656).

Şavaşın fiilen başlamasından önce girişilen anlaşma teşebbüsleri¹⁰⁷ bir sonuç vermeyince, önce nehir yolunu elinde tutan Suriye birlikleri geri püskürtüldü ve nehir yolu Zilhicce 36/Mayıs/656 ayında ele geçirildi¹⁰⁸. 37/657 yılı Muharrem/Haziran ayından itibaren başlayan sulh müzakereleri de bir netice sağlamayınca taraflar Safer 37/Haziran 657 başında fiilen savaşa başladılar. Uzun süre devam eden savaşta, günler geçtikçe çarpışmalar da şiddetlenmeye yüz tutmuştur. Ammâr b. Yâsir, Hâşim b. Utbe¹⁰⁹ ve Muâviye tarafından Ubeydullah b. Ömer¹¹⁰ gibi meşhur ashâb bu arada ölmüşlerdir¹¹¹. Bir ara çok kıvılcık savaşı, bil-

104 Taberî, I, 3282-3.

105 Buhl, *Sıffin*, İA, X, 551.

106 İbn Hazm (*Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, IV, 160), "Muâviye, Ali'nin üstünlüğünü ve hilâfete lâyık olduğunu biliyor ve kabul ediyordu. Fakat Osman'ın kâtillerinin cezâlandırılmasının herşeyden önce gelmesi hususunda ictihadda bulunuyor ve kanı talepte kendisinin herkesten çok hakkı olduğunu söylüyordu. Bu, bir ictihad meselesi ve bey'atı geciktirmek de buna bağlı olduğu için günah sayılmamalıdır" demek suretiyle konuyu ictihad farkı ile izah etmektedir. Fakat Muâviye'nin hareketleri gözününe almırsa, bu bey'at etmeyişi ictihad farkı ile açıklamaya imkân yoktur. Bk.: Y. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 48.

107 Taberî, I, 3270-4; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279 vd.

108 Minkarî, *Sıffin*, 160-6; Yâ'kûbî, *Târih*, II, 164; Taberî, I, 3269; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 285.

109 Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkas ez-Zuhrî, Mekke fethinde müslüman olmuştur. Yermuk'ta gözü sakatlanmış, Celûle'yi fethetmiştir. Sıffin'de Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Bk.: İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, V, 49.

110 Hz. Ömer'in oğludur. Babasını şehid eden köleyi öldürdüğü için kısas gerekirken, Hz. Osman'ın diyet ödiyerek affetmesi üzerine serbest kalmıştı. Hz. Ali'nin hilâfete gelişinde cezalandırılmaktan korkarak Muâviye tarafına geçmiştir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 8 vd.; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 423.

111 Elimizdeki İbâdî kaynaklar, Ammâr b. Yâsir'in ölümüne gelinceye kadar, Sıffin savaşının gelişmesi hakkında farklı bir rivâyette bulunmuyorlar. Ancak Ammâr'ın savaşta ölümü üzerine olaylar birbirine karıştırılmakta ve durum içinden çıkılmaz bir hâle sokulmaktadır.

hassa Leyletu'l-Herif denilen 8-9 Safer 37 /8-9 Temmuz 657 Perşembeyi Cumaya bağlayan gece "Cuma sabahına kadar"¹¹² bütün şiddeti ile devam etmiş ve Ali b. Ebî Tâlib, şöhretli kumandanı el-Eşter vasıtasıyla Muâviye ordusuna son ve öldürücü darbeyi vurmak ve hattâ ümitlerini yitiren Muâviye savaş meydanından kaçmak üzere iken¹¹³, imdâdına Mısır fâtihi, kurnaz Amr b. el-Âs yetmişmiş ve meşhur tavsiyesinde bulunmuştu: Mücâdeleden vazgeçilmesi için iki taraf arasında Allah'ın Kitâb'ının hakemliğine başvurmak . .

Savaşta her hilenin meşrû olduğu anlayışı ile hareket eden ve buna Kur'an-ı Kerim'i bile âlet etmekten çekinmeyen Amr'ın tevsiyesi üzere Muâviye, büyük Şam Mushaf'ını beş mızrağın ucuna bağlatarak beş kişiye taşıttı;¹¹⁴ diğer askerleri de yanlarında bulunan mushafları mızraklarının ucuna bağladılar ve "Ey Iraklılar! Allah'ın Kitâb'ı sizinle bizim aramızda hakem olsun!" diye bağrdılar.

Minkarî (*Sıffin*, 340), Taberî (*Târih*, I, 3320-1) ve İbnu'l-Esîr (*el-Kâmil*, III, 309), Ammâr'ın Yevmu'l-Herir'den ve dolayısıyla tahkimden önce öldüğünü söylerler. Oysa Kalhâtî (*Keşf*, 97 a-b), Leyletu'l-Herir den sonra Muâviye ile Ali'nin gizlice yazışarak Kitâbullah'ın hakemliğinde anlaştıklarını; bunu duyan Ammâr b. Yâsir'in arkadaşlarına: "Ali'ye gidiniz ve bundan dolayı onu takbîh ediniz" dediğini ve yine Ammâr'ın Ali'ye: "Onlar sana, Allah'ın Kitâb'ı aramızda hakem olsun, diyeceklerdir. Sen de onlara, biz Allah'ın Kitâb'ına uyarak sizinle döğüştüğ, de. Aramızda iki hakem tâyin edelim, diyecekler, sen de, Allah'dan başka daha iyi kim hakem olabilir? diye cevap ver" şeklinde ikazlarda bulunduğunu söyler. İbn Kuteybe'ye nisbet edilen *el-İmâne ve's-Siyâse* (I, 109-110) adlı kitapta ise, Hz. Ali'nin tahkimi kabul ettiğini görünce, Ammâr'ın onu şiddetle tenkid ettiğini, savaşa sonuna kadar devam edilmesi gerektiğini belirttiğini, sonra onun arkadaşları ile beraber çıkarak Muâviye ordusu ile savaştığını ve öldürüldüğünü, Kalhâtî (*Keşf*, 98 a, vd.)'nin rivâyetlerine yakın bir şekilde anlatır. Bunun tarihî bakımından tutarsızlığı ortadadır. Üstelik böylece, bu kitabın İbn Kuteybe'ye nisbetinin de gerçekten şüpheli oluşunun ortaya koyacak nitelikte bir rivâyettir. Ama gerek İbâdî kaynaklar ve gerek diğerleri Ammâr b. Yâsir'in faziletleri, medhiyesi ve bilhassa Hz. Peygamber'in onun hakkında "Seni isyankâr bir kitle öldürecekler. "hadisinde birleşmektedir. Bk.: İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 183 a, 184 b; Minkarî, *Sıffin*, 341-3; Belâzurî, *Ensâb*, 188 a-b; *Yâ'kûbî*, II, 164; İbn 'Abd Rabbîni, *el-'İkd*, IV, 343; Kâdî İyâd, *Şerhu Sahîh-i Muslim* (Nûr-u Osmâniye Ktb. Nu. 1035) 394 b; Şemmâhî, *Siyer*, 23 a-b; Kalhâtî, *Keşf*, 97 a.

112 Belâzurî, *Ensâb*, 189 a; Taberî, I,3327. Kaynaklar, Leyletu'l-Herir'de pekçok insanın öldürüldüğünü yazar. Minkarî (*Sıffin*, 477), o gece Arabın ileri gelenlerinden beşyüzden fazla insanın öldüğünü söylerken, Kalhâtî (*Keşf*, 97 a) otuz bin ölüden söz eder.

113 Muberrred, *el-Kâmil*, Thk. Z.Mubârek-A.M.Şâkir (Mısır 1355-6), 1232; Taberî, I, 3300.

114 Minkarî, *Sıffin*, 478; Dineverî, *el-Ahbâr*, 189. Diğer kaynaklarda sâdece "mushafların kaldırılması" nakledilmektedir. Bk.: Taberî, I, 3329; Belâzurî, *Ensâb*, 190 a; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 389; Makdisî, *el-Bed'*, V, 217; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316.

Bozulmaya, hattâ hezimete giden Muâviye ve ordusunun tehâlükle yerine getirdikleri bu hareket, karşısında kendi kabilesinden olan dindaşına kılıç çekmede tereddütlere düşmüş, üstelik “oldukça disiplinli ve mutaassıp dindar”¹¹⁵ kimselerden müteşekkil Hz. Ali’nin ordusundaki ön saflarda çarpışan kurra’nın üzerinde Amr’ın ümid ettiği ikiliği doğurmakta pek müessir oldu.

İyi bir kumandan oluşundan çok, son derece muttâkî ve hâlis bir müslüman olan Hz. Ali’nin, başvuru bu hareketin bir hîle olduğunu, derhal farkettiğini görüyoruz. Ordusunun tereddüde düştüğünü gören Hz. Ali onlara: “Doğru ve haklı olarak düşmanınızla olan savaşımı sürdürünüz. Çünkü Muâviye, Amr b. el-Âs, İbn Ebî Muayt, Habib b. Mesleme, İbn Ebî Serh ve ed-Dahhak b. Kays¹¹⁶, din ve Kur’an’ın dostu değildirler. Ben onları sizlerden çok daha iyi tanırım. Çocukluklarımı ve büyümüş hallerini bilirim, öyle ki onlar hem çocukluklarında hem de büyüklüklerinde çocukların ve büyüklerin en şerîri idiler. Yazıklar olsun size ki, onlar Kitâb’ı, ne şimdi kaldırdılar ne de sonra kaldıracaklar ve üstelik onun içindekileri de bilmezler. Bu sebepten onuncak bir hîle, iki yüzlülük ve tuzak olarak kaldırdılar”¹¹⁷. “Onların, “çağrıldığımız Allah’ın Kitâb’ına uymamazlık edemeyiz” demelerine, “Alah’ın Kitâb’ına davet eden ve ilk ona uyan kimse benim”¹¹⁸, ve üstelik onlarla, bu Kitâb’ın hükmünü yerine getirmeleri için savaştım; oysa onlar, emrettiği şeylerde Allah’a isyân ettiler, ahidini unuttular ve Kitâb’ımı bir kenara ittiler”¹¹⁹ dediyse de dinletemedi.

Ebû Muhnef’e göre,¹²⁰ Ali b. Ebî Tâlib’in bu sözlerine aldırılmayan Mis’ar b. Fedekî et-Temimî, Zeyd b. Husayn et-Tâî¹²¹ ve bunlarla birlikte daha sonra Hâricî olan bir grubun, “ey Ali, dâvet olunduğun Allah’ın Kitâb’ına uy; aksi halde seni düşmanlarına teslim ederiz, yahut da İbn Affan’a yaptığımızı sana da yaparız” dediğini görüyoruz. Dîneverî

115 Wellhausen, *Arap Dev.* 26; Çelebî, *Târih*, II, 228.

116 Kays kabilesinin reisidir ve Muâviye’nin hararetili bir taraftarıdır. Bir ara kendi hilâfetini iddia etmiş, sonra İbn Zübeyr’e uymuştur. Ölümü 64/684’tür. Bk.: İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 27-9; İbnü’l-Esîr, *Usdûl-Çâbe*, III, 37; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 207 vd.

117 *Taberî*, I, 3329-30; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316.

118 Minkkarî, *Sıffîn*, 489-90.

119 Minkkarî, *Sıffîn*, 490; *Taberî*, I, 3330; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316-7.

120 *Taberî*, I, 3330.

121 Minkkarî, *Sıffîn*, 99; *Taberî*, I, 3330 ve İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 317’de bu şekilde dir. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 16 a; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 565 ve Şemmâhî, *Siyer*, 27 a’da ise “Zeyd b. Hısn” şeklinde yazılmıştır.

(282/895) ise,¹²² Hz. Ali'nin bu konuşmasından sonra "Kitâbullah'ın hakemliği" dâvetine uymaya ısrar edenin Eş'as b. Kays¹²³ olduğunu nakleder. Bilhassa Sıffin'de oldukça çapraşık davranışları görülen Eş'-as'ın bu hareketlerini ve sebeplerini biraz soura ele almaya çahşacağız

Tahkîm konusunda taraflarının şiddetli tazyiki altında savaşı durdurmaya mecbur olan Halife Ali b. Ebî Tâlib'in bu defa yeni bir çaresizliğe düştüğüne şâhit oluyoruz: Hakemlerin seçimi.

Hz. Ali'nin tahkîme gitmesi için ısrar eden Eş'as, ona bu kararı verdirdikten sonra, "istersen Muâviye'ye gidip ne istediğini sorayım" der ve ona gider. Eş'as'ın "bu mushafları niçin kaldırdınız?" sorusuna Muâviye'nin verdiği cevap aynen şudur: "Bizim ve sizin, Allah'ın Kitâb'ında emrettiklerine dönmemiz için; siz, bizim kendisinden râzı olacağımız bir adam gönderirsiniz, biz de bir adam..."¹²⁴ Eş'as'ın "doğru" bulduğu bu cevap, yine onun tarafından Hz. Ali'ye iletilir. Şamhılar hakem olarak Amr b. el-As'ı seçmişlerdir. Eş'as b. Kays ve sonradan Hâricî olan kurra'dan bir gurup, "biz Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi ¹²⁵ kabul ediyoruz" diyerek, Hz. Ali'nin itirazlarına ve Ebû Mûsâ'nın çok çeşitli sebeplerden seçilmemesi gerektiğine dâir direnmelerine kulak asmaksızın, Iraklıların hakemini ilân ederler¹²⁶.

Hakemlerin ilânından sonra taraflar, tahkîm anlaşmasını imzalarlar (13 Safer 37/31 Temmuz 657)¹²⁷ veya (17 Safer 37/4 Ağustos 657)¹²⁸.

122 *el-Ahbâr*, 190. Diğer taraftan Minkarî (*Sıffin*, 482), *Yâ'kûbî* (II, 165), Mes'ûdî, (*Murâc*, II, 390), Makdisî (*el-Bed'*, V, 220) ve *el-İmâme* (I, 111) de aynı görüştedirler.

123 el-Eş'as b. Kays b. Ma'dî Kerib, Hadramevî'te Kinde kabilesinin reisidir. Eş'as adını saçlarının her zaman karmakarışık olmasından dolayı almıştır. 10/631 yılında, bu kabilenin reisi olarak Hz. Peygamber'e bir heyetle beraber gelip müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatını müteakip irtidad etmiş, sonra da Hz. Ebû Bekir zamanında tekrar müslüman olmuştur. Yermuk, Kadisiye ve Medâin vak'alarında bulunmuştur. 40 veya 42/660-662 yılında Kûfe'de ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 22-3; İbn Abdî'l-Berr, *el-İstâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, Thk. A.M.el-Bicâvî, (Kahire, trz.), II, 24-28; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, I, 97-9; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Thk. S. el-Muneccid (Kahire 1962), I, 133-5; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 51.

124 *Taberî*, I, 3332-3.

125 Ebû Mûsâ, Hicretten önce İslâmiyete girmiştir. 42 veya 44/662-4 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 79; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, I, 225.

126 Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ'yı seçmek istemeyiş sebepleri, Muâviye'nin Iraklıların seçebilecekleri hakem adayları hakkındaki görüşleri için bk.: Minkarî, *Sıffin*, 499 vd.; Dineverî, *el-Ahbâr*, 192-3; *Taberî*, I, 3333-4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318 vd.; *el-İmâme*, I, 110-2.

127 *Taberî*, I, 3340.

128 Dineverî, *el-Ahbâr*, 196. Ayrıca andlaşmanın metni için bk.: Belâzurî, *Ensâb*, 191 b; Minkarî, *Sıffin*, 504 vd.; *Taberî*, I, 3336 vd.

Eş'as b. Kays, anlaşma metinini alır ve Hz. Ali'nin askerleri arasında okumaya başlar. Benû Temîm kabilesinin bulunduğu yere gelince 'Urve b. Udeyye¹²⁹ "Allah'ın işinde hakeme mi baş vuruyorsunuz? Hüküm, ancak Allah'ındır (**Lâ hukme illâ Lillah**)" diyerek Eş'as'a saldırır. *Taberî*'de yine Ebû Mihnef'e ait başka bir rivayette şöyle denmektedir:¹³⁰ "Ali, hakem olarak Ebû Mûsâ'yı göndermeye karar verince Hâricilerden Zur'at b. el-Burc et-Tâî ile Hurkus b. Zuheyr es-Sa'dî¹³¹ ona gelerek (**Lâ hukme illâ lillah**) dediler. Ali de aynen tekrarladı. Hurkus sözüne şöyle devam etti: İşlediğin hatâdan tövbe et, kararından dön ve Rabbimize kavuşuncaya kadar çarpışmak üzere bizimle birlikte düşmanımıza karşı çık!' Bunun üzerine Ali, onlara şu cevabı verdi: Ben bunu sizden daha önce istemiştım, fakat bana karşı geldiniz. Artık karşı tarafla aramızda yazışma oldu, şartlar ileri sürüp ahd ve misâk verdik. Ayrıca Allah "**Ahidleştiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin, Allah'ı kendinize kefil kılarak pekiştirdiğiniz yeminleri bozmayın..**"¹³² buyurmuştur. Hurkus: "Bu yaptığım günahtır, tövbe edilmesi gerekir" şeklinde iddiasında devam edince Hz. Ali: 'Bu günah değil, ancak re'y'de acz ve fülde zaafdır, ki ben bunu size daha önce bildirmiş ve sizi bundan menetmişim' cevabını verir. Bu defa Zur'at söz alarak: Ey Ali, Allah'ın Kitab'ı ortada iken sen insanların hakemliğine gider, onların hükmüne uymaya karar verirsen, seni katlederek Allah'ın rızâsını kazanırım' tehdidinde bulunur." Hz. Ali'nin bu konudaki cevabı, onların düştükleri yanlış düşünce tarzını bütün çıplaklığı ile

129 Belâzurî, *Ensâb*, 191 b; *Taberî*, I, 3339; Şemmâhî, *Siyer*, 33 b. Muhberred (*el-Kâmil*, 909, 917-8) ve *Ya'kûbî* (II, 167) de hakeme ilk başvuran hakkında birkaç isim söylerse de, bu sözü ilk kullananın 'Urve b. Udeyye olduğunu da naklederler. İbn Ebi'l-Hadîd (*Şerhu Nehe*, I, 232), bu isimi "Uzeyne" olarak yazar. Mes'ûdî (*Murûc*, II, 393) ise "Uzeyye" şeklini kullanır. *Dîneverî* (*el-Ahbâr*, 196-7), bu sözü ilk söyleyenin Ca'd ve Ma'dân adında iki kardeş olduğunu belirtir, 'Urve b. Udeyye'nin de Benî Temîm'den ilk söyleyen olduğunu yazar. Minkarî (*Sıf- fin*, 512-3) de aynı görüştedir. Mîlel kitapları ise "**Lâ hukme illâ illâh**" sözünü ilk ortaya atanın 'Urve b. Hudeyr veya Yezîd b. Âsım el-Muhâribî olduğunu söylerler. Bk.: İsfereyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn* (Kahire 1940), 26.

130 *Târih*, I, 3360-1.

131 Hurkus b. Zuheyr, Nehrevan'da ölen Hâricilerin ileri gelenlerindedir. Ehl-i Sünnetçe kendisine Zu'l Huvaysıra da dediği, aynı zamanda Hayber ganimetleri taksim edilirken Hz. Peygamber'e "Âdil ol, ey Allah'ın Resulü!" diyerek karşı gelenin bu olduğu ve dolayısıyla tâ o zamandan Hâriciliği başlatmış olduğu iddia olunur. Bk.: Muberrred, *el-Kâmil*, 919 vd.; *Taberî*, I, 3360 vd.; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, I, 396, II, 139-140; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 320.

132 Nahl: XVI, 91.

ortaya koyar:” Biz adamları değil, Kur’an’ı hakem tâyin ettik; Kur’an ise insanlar vâsıtasıyla dile gelir . . .”¹³³

Fakat Hz. Ali’nin bütün mantıkî açıklamalarına rağmen, başlan-gıçta, savaşın durdurularak hakeme başvurulması için Halife’ye büyük ısrar ve hattâ baskılarda bulunan bu kütlenin, hakeme karar verilince bir pişmanlık duydukları ve mağlûb olmadıkları halde, bozguna uğramış intibama kapıldıkları, davranışlarında da bunu aksettirdikleri açıktır. Daha sonraları en sert Hâriciler arasında gördüğümüz Halife’ye tesir eden bu şahıslarla, yine bu neticeye gelinmesinde oldukça önemli faaliyetlerde bulunan ve fakat Hz. Ali’nin safından da ayrılmayan Eş’as b. Kays’ın bu türlü davranışları, acaba hangi sebeplere dayanmak-tadır? Bu şahıslar kimlerdir ve ne istemektedirler?

Hz. Osman’ın hilâfete gelişinden itibaren cereyan eden hâdiseleri göz önüne getirecek olursak, onun çok yumuşak ve müşfik idâresi altın-da, İslâm âleminde birçok huzursuzlukların başgösterdiğini, Medîne’-de bulunan ve serbestçe taşraya çıkmış ashâbın Hz. Osman’ı hareket-leri dolayısıyla tenkid etmekte olduklarını hatırlarız. Bu durumda, gerek daha Hz. Peygamber zamanında müslüman olmuş ashâbın, gerek Hz. Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde müslüman olmuş kimselerin, Resûlullah ile Ebû Bekir ve Ömer devirlerinin, otoriter olduğu kadar rahat ve huzurlu idârelerini aramaları tabîî haklarıdır. Hz. Osman devrinde, kendisine karşı çıkanlar, onun ve vâlilerinin idâresinden, Emevî âilesinin Hz. Peygamber ile Ebû Bekir ve Ömer devrinde görülmeyen taşkınlıklarından, kabile asabiyeti ile etrafa tahakküm ediş-lerinden şikâyet etmektedirler. Eğer Hz. Osman, selefinin liyakat ve dirâyeti ile devleti, bünyedeki değişmeyi dikkate alarak idâre edebil-miş olsaydı, bu şikâyetlerinin olmayacağı kat’î gibi görülmektedir¹³⁴.

Diğer taraftan ilk iki halifeden itibaren cemiyetin büyük ölçüde değiştiğini, nizam bakımından bir takım müdahalelerin yapıldığını ve dolayısıyla temeldeki sarsıntıyı da gözden uzak tutmamak gerekir.

Hz. Osman’dan sonra Hz. Ali’nin hilâfete getirilişinde de, bu zümre, onun karışıklıkları düzeltip İslâm cemiyetini Hz. Peygamber devrindeki

133 İbn Ebi’l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, II, 476 vd.

134 Nitekim bir İbâdî yazar olan Kalhâtî (*Keşf*, 89 b), Hz. Osman’ın hareketleri üzerine halkın acele etmediğinden ve onu cemiyetin âsâyişine hâkim olacak doğrultuya sevketmeye çalıştıklarını belirtir. Ayrıca bk.: Vargelânî, *Kitâbu’d-Delil ve’l-Burhân* (Mısır 1306 Taş bsm.) I, 14.

düzenli ve sâkin hâle getireceği kanaatini taşımakta idiler¹³⁵. Fakat onun hiçbir zaman siyâsetin oyunlarına ayak uyduramayacak kadar muttaki ve tâbir câizse “âhîret adamı” oluşu, “şeriate ittibâ hususunda”¹³⁶ büyük titizlik gösterişi ve nihayet Rebîa, Yemenliler ve diğer kabilelerden müteşekkil¹³⁷ oldukça disiplinsiz ve mutaassıb¹³⁸ ordusuna söz dinletemeyişi¹³⁹, hilâfeti devraldığı zaman zaten anarşiye sürüklenmiş cemiyette, sükûnet ve asâyişin gerçekleşmesini ve geriye getirilmesini sağlyamadı.

Bu, Hz. Ali'nin hatâsından değil, cemiyetin bünye itibariyle değişmiş ve nizam bakımından sarsılmış olmasından, Talha ve Zubeyr gibi, ashâbın ileri gelenlerinin bu konuda Halife'ye yardımcı olmak yerine karşı çıkmış olmalarından ve büyük ölçüde de Emevî âilesinin asabiyyete dayanan faaliyetlerinden doğmuştu. Sonradan Havâric adını alan bu zümrenin Cemel'de, Hz. Ali'nin safında tereddütsüz savaşa girmelerini ve Hz. Ali'nin yanında olanları “müslümanlar”¹⁴⁰ ve “Allah müslümanlara yardım etti” şeklinde değerlendirmelerini, fakat Siffin'de uzayan savaş ve Eş'as b. Kays'ın Kinde kabilelerinin ve dolayısıyla Yemenlilerin olumsuz tavır takınacaklarına dair, bir bakıma, tehdidi sebebiyle tereddüde düşüp önce tahkime râzı olmuşken sonra vazgeçmelerini, biz hep bu otoriter bir lider ve sâkin bir cemiyet arzusuna bağlı gibi görüyoruz.

Tahkim ve bundan önceki hâdiselerde ve bu hâdiselerin neticesinde ortaya çıkan durumun yâni Hz. Ali ordusundaki ikiliğin sebeplerini tahlil için, biraz da yukarıda ismini andığımız Eş'as b. Kays'ın davranışlarının incelenmesi uygun olacaktır.

Kinde gibi büyük bir kabilenin başkanı iken, müslümanlığı kabulü ile (10/631), başkanlık mevkiini kaybeden Eş'as b. Kays'ın irtidadını,

135 Meselâ, onlar Hz. Ali'nin bey'atının “Allah'a ve Resulüne itaat, Allah'ın Kitâb'ı ve Nebîsinin Sünneti ile âmel, Ebû Bekir ve Ömer'in hareketlerini tâkip ile isyancı zümrenin ve Hak'dan kaçman her fırkanın katli ... şartıyla” gerçekleştiğini söylerler. Bk.: Kalhâtî, *Keşf*, 94 a-b.

136 L.V.Vaglieri, *The Ali-Muawiya Conflict and the Khârijite Secession Reexamined in the Light of Ibâdite Sources*, XXII. Congr. Or. 1951 (Section: IV-Islamic Studies), II, (1957), p. 235.

137 İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber* (Mısır 1284), III, 4.

138 Wellhausen, *Arap Dev.* 26.

139 Çelebî, *Târih*, II, 228.

140 Kalhâtî, *Keşf*, 93 b, 96 a, vd; Vargelânî (*Delil*, I, 28)'de ise tahkime kadar Hz. Ali ve safındakileri hak üzere görür.

Hız. Peygamber'in vefatını fırsat bilerek eski mevkiine ulaşma şeklinde de değerlendirebiliriz. Tekrar müslüman olduktan sonra Hız. Ebû Bekir'in kız kardeşi ile de evlenen¹⁴¹ Eş'as'ın, Hız. Osman devrine kadarki hayatını yakinen bilmiyoruz. Yalnız onun Yermuk, Kâdisiye ve Medâin vak'alarında bulunduğunu ve Hız. Osman'ın onu Azerbeycan'a vâli olarak gönderdiğini biliyoruz¹⁴². Hız. Ali hilâfet mevkiine geçtiği zaman, Eş'as burada idi ve Ali b. Ebî Tâlib, bey'at için ona mektup göndermişti. O, Hız. Osman'ın vâlisi sıfatını taşıdığı için, Hız. Ali'nin kendisine birşey yapacağı korkusuna kapılarak "önce Muâviye'ye iltihâkı" düşünmüş ise de, halkın "ölümün bundan hayırlıdır" demeleri üzerine Ali b. Ebî Tâlib'e iltihak ve bey'at etmişti.¹⁴³ Onun Hız. Ali'nin safında Cemel harbine iştirak edip etmediğini bilmiyoruz. İştirak ettiği Sıffin'de, ilk günlerde önemli bir hareketine rastlanmıyor. Yalnız Wellhausen¹⁴⁴ savaştan önce Şamlıların Eş'as'a, "eğer hezimete doğru gittiğimizi görürsek, mushafı okların ucunda kaldıracamız; onun için savaşı durduracak şekilde (hareket et") dediğini ve bu hususta Müller'in Seyf b. Ömer'le aynı paralelde yürüdüklerini bildiriyor. Bu rivâyetin geçersizliği âşikârdır. Ancak üzerinde durulması icab eden husus, savaşın durdurulması ve anlaşmanın imzalanışı sırasında anlaşma metninin başındaki Hız. Ali'nin unvânının sildirilmesi için Eş'as'ın büyük bir istek ve gayretle çalıştığı bilinmektedir¹⁴⁵. Onun bu gayretlerinin kendi Yemenli kabiledaşları üzerinde büyük bir mânevî baskı doğurduğu da ileri sürülebilir¹⁴⁶. Ebû Mûsâ'nın Ali b. Ebî Tâlib'in hakemi olması için gösterdiği gayreti ve buna Ebû Mûsâ'nın onları harbe girmekten sakındırmasını delil olarak göstermesi¹⁴⁷ ve daha sonra anlaşma metnini, Hız. Ali veya başka biri ile istişâre etmeden kendiliğinden ilân etmesi pek kolaylıkla açıklanamaz. Üstelik bütün bu karışık hareketlere rağmen, yine de Hız. Ali'nin safından ayrılmayıp ölümüne kadar Kûfe'de kalması, büsbütün şaşırtıcıdır. Galibâ bu durumda bir hükme ulaşmak bakımından en kolay ve en kestirme yol, hayatındaki iniş-çıkışlara bakarak, onun "İslâm'dan intikam almak istediği, İslâm'a

141 ez-Zehabî, *Siyer*, II, 26.

142 İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Çâbe*, I, 97-9.

143 Minkarî, *Sıffin*, 21.

144 Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şia* (Kahire 1958), 9.

145 Minkarî, *Sıffin*, 508; *Taberî*, I, 3335; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 320.

146 Yâ 'kûbî, *Târih*, II, 165; Wellhausen, *el-Havâric*, 10.

147 Yâ 'kûbî, *Târih* II, 165.

da ancak Kûfe'de kavuştuğu"¹⁴⁸ şeklindeki görüşü ihtiyatla ileri sürmek olacaktır.

Zafer Hz. Ali için bir an meselesi iken, bu ve benzeri sebeplerle durdurulan Sıffin savaşının sonucunda Şamlılardan 45 bin, Iraklılardan da 25 bin olmak üzere 70 bin ölü¹⁴⁹ verildikten sonra hakemler, yanlarındaki heyetle beraber önce takriben 37/658 yılı Ramazan ayının sonunda Dûmetu'l-Cendel'de karışlaştılar ve sonra 38/659 yılı Şaban ayında Ezruh'da toplandılar¹⁵⁰. Bu ayın sonunda da Muâviye'nin hakemi Amr'ın ikinci büyük hilesi ile Hz. Ali'nin indirilmesine dair meşhur kararlarını verdiler, ki böylece yeni bir fitne tohumu daha atılmış oldu.

Hakemler, Allah'ın Kitâb'ı, yetmediği yerde Resulünün Sünnet'i ile hükmetmek üzere¹⁵¹ Dûmetu'l-Cendel'e ayrıldıkları zaman, Hz. Ali de yanındakilerle beraber Kûfe'ye çekilir. Fakat ordusundan, çoğunluğu Temim kabilesinden olan askerleri, onunla birlikte Kûfe'ye girmeyerek "Lâ hukme illâ lillâh" sloganı ile Kûfe'den pek uzakta olmayan Harura'ya çekilirler. Târihlerde Havâric adıyla anılan zümre bunlardır ve bu hâdiselerle, İslâm târihinde siyâsî ve itikâdî bir mezhebin doğuşuna şâhid olunmuştur.

148 Wellhausen, *el-Havâric*, 12 (Dozy'den naklen).

149 İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 183 b; Minkarî, *Sıffin*, 558; Şemmâhî, *Siyer*, 23 a; Kalhâtî, *Keşf*, 96 b.

150 Minkarî, *Sıffin*, 511; Belâzurî, *Ensâb*, 193 a; Taberî, I, 3340; Kalhâtî, *Keşf*, 100 a; Vaglieri, *The Ali-Muawiya*, 236.

151 İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 183 a-b; Belâzurî, *Ensâb*, II, 190 b.